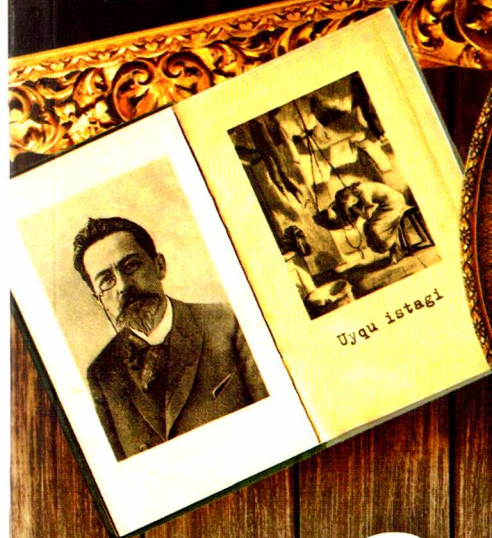

ABDULLA
QAHHORI

Adabiyot
muallimi

• H I K O Y A L A R •

ABDULLA
IQAHHORI

A'dabiyot
muallimi

«Ziyo nashr»
Toshkent – 2019

UO'K: 821.512.133-3

KBK 84(50)6

Q 35

*Mas'ul muharrir va so'zboshi muallifi:
Otabek Jo'rabayev*

Qahhor Abdulla.

Q 35 **Adabiyot muallimi.** [Matn]: hikoyalar / Abdulla Qahhor. –
T.: «Ziyo nashr» nashriyoti, 2019. – 128 b.

ISBN 978-9943-5704-4-3

Abdulla Qahhor hikoyalari teran mazmun-mohiyati, voqealar tasvirining rang-barangligi hamda ifoda tilining ravonligi bilan ajralib turadi. Qaysi hikoyasini o'qimang, asar sujetidagi achchiq haqiqat hajv pardasiga shunday mohirona o'rab berilganki, ham kulasiz, ham kuyasiz. Adib asarlarining ta'sirchanligi va umrboqiyliigi ham shunda.

Hukmingizga havola etilayotgan hikoyalar to'plami umumiy o'rta ta'lim maktabi o'quvchilari, akademik litsey va o'rta maxsus kasb-hunar kollejlari talabalari hamda keng kitobxonlar ommasiga mo'ljallangan.

UO'K: 821.512.133-3

KBK 84(50)6

HIKOYALARNING JOZIB OLAMI

Ijodkor baxti uning xalq tomonidan sevilishi va ardoqlanishi bilan bog'liq. Har bir davrning o'z suyumli adibi va shoiri bor. Bunday ijodkorlarning nodir asarlari xalqimiz milliy-ma'naviy tafakkurining rivoj topishida muhim o'rin tutadi. Ular zamonlar osha o'z o'quvchisini topaveradi. Har safar sevimli asaringizni o'qiganingizda qaytadan hayajon, tuyg'ular junbishi va albatta, fikrlar yolqini paydo bo'laveradi. Tanish qahramonlar bilan uchrashuv, ularning orzu-xayollari-yu kechmishlariga oshno bo'lish esa yanada o'zgacha zavq bag'ishlaydi. Demak, yaxshi asar qancha vaqt o'tmasin, baribir, kitobxon yuragini zabt etaveradi. XX asr o'zbek adabiyoti va madaniyatida alohida mavqega ega bo'lgan Abdulla Qahhor (1907–1968) ham shunday ijodkorlardan.

Mazkur to'plamdagi hikoyalar matni ham diqqat bilan o'rganilib, qiyoslar natijasida sahih (ishonarli) matn nashrga hozirlandi. Bu haqda ilmiy bayon berib, yosh kitobxonni toliqtirmoqchi emasmiz¹. Maqsadimiz, faqat eslatish va yozuvchi asarining, o'zi yozganidek, asl matnini taqdim etish, xolos.

¹Qiziqqanlar bu haqda qarang: O.Jo'raboyev. Matnning matn-osti sirlari. – Toshkent: Tamaddun, 2017. 106–188-betlar; yana yozuvchi asarlarining keyingi yillardagi ilmiy-qiyosiy matnlari: A. Qahhor. Tanlangan asarlar. 1-jild. Qissalar. Nashrga tayyorlovchi: O.Jo'raboyev. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2015; A. Qahhor. Tanlangan asarlar. 2-jild. «Sarob» romani. Nashrga tayyorlovchi: O.Jo'raboyev. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2016; A. Qahhor. Tanlangan asarlar. 3-jild. Pyesa, hikoya, felyeton, qaydlar. Nashrga tayyorlovchi: O. Jo'raboyev. – Toshkent: Tamaddun, 2017.

O'quvchi diqqat etsa, «Tomoshabog'»dagi xo'rlangan qadaqchi Hamroqul «O'g'ri»dagi Qobil bobo bilan bir xil vaziyatda, «Anor»dagi Turobjon bilan «Bemor»dagi Sotiboldi bir xil ahvoldaligiga amin bo'ladi.

Yozuvchining boshqa hikoyalari – «Adabiyot muallimi», «San'atkor», «Munofiq», «O'jar», «Ayb kimda», «Asror bobo», «Beshik», «To'yda aza», «Ming bir jon», «Ig'vogar», «Mahalla» va «Nurli cho'qqilar» ham badiiy jihatdan barkamol asarlardir. O'ylaymizki, ularni ta'rif-tavsiflash ortiqcha. Zeroki, o'quvchi sahifalar osha bunga guvoh bo'lib boradi.

Endi hikoyalar matnidagi ayrim o'zgarishlarga to'xtalsak.

Hikoyalardan oltitasi «O'tmishdan» rukuni ostida keltirilgan. Biz 1930-yillarga mansub – «Tomoshabog'», «Anor», «Bemor», «O'g'ri», «Millatchilar» va 1960-yilda yozilgan «Dahshat» hikoyasini yozuvchining o'zi ta'kidlagan mavzuyiga ko'ra bir turkumga birlashtirib, yozilish sanasiga binoan ketma-ket joylashtirdik (Yozuvchining boshqa hikoyalari ham xronologik tartibga muvofiq berib borishga harakat qilindi). Yoxud ushbu kitobga kiritilgan «Beshik» hikoyasining dastlabki nomi ham haqli ravishda tiklandi. Ba'zi sabablarga ko'ra muallif uni keyinchalik «Karavot» deb o'zgartirgan edi va shu nom ostida hikoya yozuvchining ko'p tomliklarida bosilgan. Hikoyadagi mazmun-mohiyat esa aynan karavot emas, beshik bilan bog'liq ravishda ketayotgani; o'sha davrdagi xalqimizning ijtimoiy-madaniy hayotiga ham aynan beshik karavotdan ko'ra to'g'riroq va uyg'unroq tushishini ta'kidlashimiz lozim.

Mana shu va shu kabi jihatlar hikoyalar matnini ilk nusxalar (dastlabki nashrlari)ga ko'ra nashrga tayyorlash jarayonida e'tiborga olindi. Afsuski, bu kitobga jamlangan hikoyalarning hech birini qo'lyozma varianti saqlanib qolmagan. Biroq ularning ilk nashrlari va o'zaro qiyosiy kuzatishlardan so'ng to'liq va asosli matnlar taqdim etildi, degan fikrdamiz.

Shu bilan birga A. Qahhor hikoyalarining matni nuqtayi nazaridan ba'zi mulohazali o'rinlar ham paydo bo'ladi. Misol uchun, «Ayb kimda» hikoyasida Hamdam avval «direktor», keyin «mudir» deydi. Ya'ni, yo «direktor», yo «mudir» so'zini muallif tanlashi zarur edi. So'z ishlatishda o'ta haris yozuvchi bunday «nuqs»ga nima sababdan yo'l qo'rganini faqat «husni zan» qilish mumkin, xolos. Yoki, «Asror bobo» hikoyasida voqealar bo'layotgan fasl – tabiat tasviri va gullarning ochilib turishidan erta kuzga o'xshaydi. Lekin, Asrorqulnikida osh bilan turp yeyishadi. Vaholanki, turp kech kuzda chiqadi. Bizningcha, A. Qahhor hikoya oxirroq'ida keltirilgan chol-kampir o'rtasidagi dialogda atayin «*kurt-kurt chaynash*» iborasini aytish uchungina turp detalini kiritgan. Yoxud «Dahshat» hikoyasida Olimbek dodxoning sakkiz xotini borligini aytadi. Ammo shariatga muvofiq faqat to'rtta xotinni birvarakayiga nikohda olib turish mumkin, xolos. Adib buni bilmasmidi? Balki, bilar. Lekin u bu o'rinda mubolag'aga haddan ortiq berilib ketgan. Sandal atrofida to'rt xotin umumiy kartinani berish uchun go'yoki ozlik qilardi. Shuning uchun, u to'rt o'rniga sakkizni beradi.

* * *

O'ylaymizki, Abdulla Qahhor hikoyalaridan saylab olingan bu kitob ham siz muhtaram o'quvchiga manzur keladi. Yozuvchi «Kitob shavq bilan o'qilishi kerak» nomli maqolasida: «*O'qishli kitob go'zallikdir*», deydi va uni gul go'zalligiga mengzab «*abadiy go'zallikdir*» degan xulosaga keladi. Demak, Sizni ana shu abadiy go'zallik namunasi bilan oshno bo'lishga yana bir bor taklif qilib qolguvchi

Otabek Jo'raboyev,
O'zbekiston FA mukofoti sohibi,
filologiya fanlari nomzodi.

O‘TMISHDAN¹

(Turkum)

[1]

TOMOSHABOG‘

*Ey bus-butun ayolati vayron o‘lan vatan,
Har go‘shasi zamonada zindon o‘lan vatan.
«Ramuzot»*

Qadaqchi Hamroqulning tobi qochdi. Kim biladi, kecha kechqurungi xudoyi osh yoqmadimi, yo ertalab choynak qadaqlatib ketgan kishining nosida bir gap bor ekanmi... Ammo kecha ertalab ham lanjligi bor edi, shekilli, bo‘lmasa hech jahonda choydan ham makkajo‘xori hidi keladimi?!

Uning a‘zoyi badani qaqshab, kamoncha tutgani madori qolmadi. Yana bitta qadaq bilan bitadigan likopcha chala qoldi. Hamroqul naridan beri dov-dastgohini yig‘ishtirib jo‘nadi. Uning isitmasi kuchli, boshi og‘rir edi; tashlagan qadami xohlagan yeriga tushmasdi. U nimani o‘ylasa, bu o‘yning oxiri xayolga aylanar edi: issiq-issiq choy ichib, o‘ranib yotgan ko‘rpasi havoga ko‘tarilib

¹ Muallif bu olti hikoyani raqamlab, saralamagan. Faqat, sarlavha ostiga «O‘tmishdan» izohini bergan. Shunga ko‘ra, ushbu olti hikoyani bir turkum ostida berib, shartli ravishda [] qavsda raqamlab ketildi – O. Jo‘raboyev.

ketadi, dam soldirgani mahalla imomini chaqirtirsa, eshikdan lapanglab tobut kirib keladi. Hamroqul qo'rqdi, tezroq uyiga yetib olgani jadalladi.

Ko'chaning narigi yuzidan uni kimdir chaqirdi. Hamroqul chaqirgan kishiga qarayman deb gandaraklab ketdi.

Chaqirgan kishi tomoshabog' «Romanska»ning qorovuli Usta kulol edi. Uning asli oti Stokgulov, Hamroqul, aytishga tili kelishmay, Usta kulol qo'yib olgan.

Yuzini keksalikdan ko'ra ko'proq ko'rguliklar g'ijimlab tashlagan bu chol bilan u o'tgan yil bahorda, gul qo'yadigan vazasini qadaqlab berganida tanishgan edi. Bu vaza uning o'lib ketgan o'g'li-dan yodgor qolgan ekan. O'g'li Lena degan joydagi oltin konida ishlab, bir vajdan ko'p kishilar qatorida otilgan ekan. Buning sababini Hamroqul o'sha vaqtda ham, undan keyin ham bilolmadi, chunki Usta kulol bu to'g'rida gapirsa, gapdan ko'ra ko'proq so'kinar, titrar edi. O'g'li o'lgandan keyin chol kampiri bilan bu yoqqa kelgan ekan.

Usta kulol Hamroqulning ahvolini ko'rib, darrov bog'ga olib kirdi va qayrag'och ostidagi cho'yan oyoqli zangor eshakka o'tqizib, suv keltirdi. Hamroqul suvni ichib biroz o'ziga kelganday bo'ldi, ammo qayrag'ochdagi chumchuqlarning chig'irlashi negadir ko'nglini ozdirdi. U quloqlariga barmog'ini tiqib, ko'zini yumdi, biroz nafasini rostlagandan so'ng, xuddi ko'nglini bezovta qiladigan biron narsani ko'rishdan qo'rqqanday, ko'zini sekin ochdi.

Ko'zini ochdi-yu, qarasa... Usta kulol xuddi o'g'lining o'limi to'g'risida gapirayotganday so'kinar, titrar edi. Yoshgina, xotinchalish bir ofi-

tser¹ rezinkaday sapchib cholning ko'kragiga tepdi. Chol yiqildi. O'shanday tepki hali es-hushini o'nglab ololmagan Hamroqulning ham ko'kragiga tushdi. U eshakdan ag'darildi, ammo darrov turdi, bo'yniga musht tushdi – munkib ketdi.

Churrr...

– Mirshab!

Qayerdandir Usta kulolning kampiri paydo bo'lib, ofiserning oyog'iga yiqildi. Ikki mirshab Usta kulol bilan Hamroqulni bog'dan olib chiqdi va butxonaning narigi tomonidagi mirshabxona tomon olib ketdi. Kampir dodlaganicha ergashib bordi.

Olomon to'plandi.

– Yig'lama! – dedi Usta kulol mirshabxonaning eshigi oldida kampiriga qarab: – Men bir turmadan ikkinchi turmaga o'tayotibman, nega yig'laysan!

Mirshabxona eshigi ochilib, ikki oshnani yutdi. Butxona qo'ng'irog'i kechki ibodatga chaqirib, og'ir va uzun darangladi. Bu tovush hali kun botmasdan mudrab yotgan shahar ustida to'lqinlanib uzoqlarga ketdi. To'plangan xaloyiq nima gap bo'lganini bir haftadan keyin «Turkiston o'lkasi» gazetasini o'qib bildi:

«...O'tgan 23-sentabrda mazkur shaharda Rossiya dahasidagi Romanovskiyy bog'ida ham shu qabila beadablik sodir bo'lgan. Chunonchi, sartiylardan biri o'zlariga sohiblik qilib turgan Rossiya to'ralarining istirohatgohlariga kirgan, ya'ni nihoyatda beadablik qilg'an...»

1935

¹ Ofitser – zobit.

[2]

ANOR

*Uylar to'la non. Och-nahorim, bolam,
Ariqlar to'la suv, tashnayi zorim, bolam.*

O'tmish qo'shig'idan

Turobjon eshikdan hovliqib kirar ekan, qalami yaktagining yengi zulfinga ilinib tirsakkacha yirtildi. Uning shashti qaytdi. Jo'xori tuyayotgan xotini uning qo'lidagi tugunchani ko'rib, kelisopni kelinig ustiga qo'ya chopdi. Keli lapanglab ag'anadi, chala tuyulgan jo'xori yerga to'kildi.

Turobjon, tugunchani orqasiga bekitib, tegishdi:

– Akajon, degin!

– Akajon! Jo-on aka!..

– Nima berasan?

– Umrimning yarmini beraman!..

Turobjon tugunchani berdi. Xotini shu yerning o'zida, eshik oldida o'tirib tugunchani ochdi-da, birdan bo'shshib ketdi va sekin boshini ko'tarib eriga qaradi. O'z qilmishiga gerdayib turgan Turobjon uning ko'zini jiqqa yosh ko'rib:

– Nima ekanini bildingmi? – dedi. – Asalarining uyasi! Turgan-bitgani asal! Mana, mana, siqsang asal oqadi. Bunisi oq mo'm, harom emas – shimsa ham bo'ladi, chaynasa ham bo'ladi.

Xotin yengini tishlab bir nuqtaga qaraganicha qoldi.

– Yo, qudratingdan, ishonmaydi-ya! – dedi Turobjon keltirgan matoyini titkilab, – mana, chaynab koʻr! Koʻrgin, boʻlmasa innaykeyin degin...

Turobjon qizardi. U bir zamon betob oʻrtogʻini yoʻqlab eltgan tarvuzini, bemaza chiqqan boʻlsa kerak, sigirning oxurida koʻrib shunday xijolat boʻlgan edi.

Hovli yuzida aylanib yurgan oqsoq mushuk toʻkilgan joʻxorini iskab koʻrdi, maʼqul boʻlmadi, shekilli, Turobjonga qarab shikoyatomuz «mau» dedi.

– Tur, joʻxoringga qara! Uni koʻr, mushuk tegdi.

Xotin turayotib baralla yigʻlab yubordi.

– Bu yer yutkur qanday balo ekan!.. Odamlar-day gulutaga, tuzga, kesakka boshqorongʻi boʻlsam-chi!

Turobjon doʻppisini boshidan oldi va qoqmoqchi boʻlganida koʻzi yirtiq yengiga tushdi, yuragi achidi: endi uch-toʻrt suv yuvilgan yangigina yaktak edi!

– Axir, boshqorongʻi boʻl, evida boʻl-da! – dedi doʻppisini qoqmasdan boshiga kiyib, – anor, anor... Bir qadoq¹ anor falon pul boʻlsa! Saharimardon-dan suv tashib, oʻtin yorib, oʻt yoqib bir oyda oladiganim oʻn sakkiz tanga pul. Akam boʻlmasa, ukam boʻlmasa...

Er-xotin tek qolishdi. Xotin joʻxorini tuyib boʻldi, uni kelidan togʻorachaga solayotib toʻngʻilladi:

– Havasga anor yeydi, deysiz shekilli...

– Bilaman... Axir, nima qilay? Xoʻjayinimni oʻldirib pulini olaymi, oʻzimni hindiga garov qoʻyaymi? Gʻalatimisan oʻzing?

Xotin ovqatga unnadi, erining «boshqorongʻi boʻl, evida boʻl-da», degani unga juda alam qildi, xoʻrligi keldi, oʻpkasi toʻldi.

¹ Qadoq – qadimgi ogʻirlik oʻlchov birligi, 409,512 g ga teng.

Ovqat pishdi. Qozonning zangi chiqib qoraygan go'jaga qatiq ham rang kirgizolmadi. Turobjon ikki kosa ichdi, xotini esa hanuz bir kosani yarimlatolmas edi. Uning imillashini ko'rib Turobjonning ko'ziga negadir oqsoq mushuk ko'rindi. Mushuk yirtilgan yengini esiga tushirdi, avzoyi buzildi. Uning avzoyidan «esiz, jo'xori, qatiq, o'tin» degan ma'noni anglab xotin, ko'ngli tortmasligiga qaramasdan, kosani bo'shatdi, ammo darhol tom orqasiga o'tib, ko'zlari qizargan, chakka tomirlari chiqqan holda qaytdi.

– Hali tug'ilmagan bolani yer yutkur deding-a, – dedi Turobjon borgan sayin tutaqib.

Xotin indamay dasturxonni yig'ishtirib oldi, qozonga suv quyayotib, eshitilar-eshitilmas dedi:

– O'sha asalning puliga anor ham berar edi.

– Berar edi! – dedi Turobjon zaharxanda qilib, – anor olmay asal oldim!

– Albatta, berar edi! Albatta, anor olmay, asal olgansiz!

Mana shunday vaqtlarda til qotib og'izda aylanmay qoladi, mabodo aylansa, mushtning xizmatini qiladi.

– Ajab qildim, – dedi Turobjon titrab, – jigarlaring ezilib ketsin!

Bu so'z unga qanday ta'sir qilganini faqat boshqorong'i xotingina biladi. Turobjon bu gapni aytdi-yu, xotining ahvolini ko'rib achchig'idan tushdi; agar izzat-nafs qo'ysa, hozir borib uning boshini silar va «Qo'y, xafa bo'lma, jahl ustida aytdim», der edi.

– Kishining yuragini qon qilib yuborasan! – dedi anchadan keyin, – nainki men asal olsam! Asal otliqqa yo'q, hali biz piyoda-ku! Xo'jayinga bir oshnasi sovg'a qilib kelgan ekan, bildirmasdan... o'zidan so'rab ozrog'ini oldim... O'zi berdi. Tansiq narsa, xur-

sand bo'larmikansan debman. Yo tansiq emasmi? Umringda necha marta asal yegansan? O'zim umrimda bir marta yeganman: Shokirxo'ja qandolatchi asal qiyom qildirayotganda qozoniga ammamning jo'jasi tushib ketgandi, shu jo'jani yalaganman...

Turobjonning bu so'zlari xotining qulog'iga notayin bir g'o'ldirash bo'lib kirar edi. Uning Turobjon bilan uy qilganiga uch yil bo'lib kelayotir, nazarida, bu odam shu uch yildan beri g'o'ldirab kelgan, hozirgisi shuning davomiday edi. Ittifoqo, bu kun, nima bo'ldi-yu, uch so'zni ravshanroq aytdi: «Jigarlaring ezilib ketsin», dedi. Olamda uning suyangani – eri, birdan bir orzusi – anor edi, birdaniga har ikkisi ham yo'qqa chiqdi.

Xotin uyga kirib ketdi. Anchadan keyin darchadan xira shu'la tushdi. Turobjon ham kirdi. Xotin darcha yonida, bir tizzasiga boshini qo'ygan, qoramtir-kulrang osmonga qarab o'tirar edi. Turobjon tikka turib qoldi. Tokchadagi beshinchi chirog' pixillab yonar, uning atrofida katta bir parvona aylanar edi. Turobjon ham darcha yoniga o'tirdi. Shiftning qayeridir «qirs» etdi, qayerdadir kaltakesak chirqilladi, Turobjonning qulog'i jing'illadi. U ham osmonga – xira yulduzlarga qaradi. Masjiddagi keksa baqaterak orqasidan ko'tarilgan qizg'ish o't, ko'kda olovli iz qoldirib, juda yuqoriladi va go'yo osmonga urilganday chilparchin bo'lib, «po'p» etdi.

– Mushak, – dedi Turobjon. – Mullajon qozining bog'ida. Mullajon qozi beshik to'yi qilgan.

Xotin indamadi.

– Shahardan to'ralar ham chiqqan, – dedi Turobjon yana.

Xotin yana indamadi. U Mullajon qozining bog'ini ko'rgan emas, ammo ta'rifini eshitgan. Bu bog'ni ko'z oldiga keltirib ko'rdi: bog' emas, anor-

zor... Anor daraxtlarida anor shig'il, choynak-day-choynakday bo'lib osilib yotibdi.

– Bitta mushak uch miri, – dedi Turobjon, – yuzta mushak otilsa... bittangadan yuz tanga. Bir miridan kam – yetmish besh tanga bo'ladi.

Er-xotin uzoq jim qolishdi. Turobjon og'zini katta ochib ham esnadi, ham uf tortdi.

– Ma, buni tik, – dedi u yaktagini yechib, – ma!

Xotin yaktakni olib yoniga qo'ydi, aftidan, hozir tikmoqchi emas edi.

– Bo'l, – dedi Turobjon, birpasdan keyin, – ol... Senga aytyapman!..

– Ha, muncha!.. Turtmasdan gapira bering... Tikib qo'yarman, muncha qistov...

Turobjonning tepa sochi tikka bo'ldi.

– Hay, sening dimog'-firog'ing kimga! Xo'sh, nima deysan?

– Men sizga bir narsa deyapmanmi? Tikib qo'yarman.

– Har narsaga ro'zg'or achchiq bo'la bersa... qiyinroq bo'lar, – dedi Turobjon yaktagini kiyayotib, – kambag'alchilik...

– Kambag'alchilik o'lsin!

Xotin bu gapni shikoyat tarzida aytdi, ammo Turobjon buni ta'na deb tushundi.

– Nima, men seni olganimda kambag'alligimni yashirganmidim? Erkaboyga o'xshab chimildiqqa birovning to'ni, kavush-mahsisini kiyib kirganmidim? Bunday armoning bo'lsa, hali ham serpulroq odamga teg.

– Ikkita anor uchun xotiningizni serpul odamga oshirgani uyaling!

Bu gap Turobjonning hamiyatiga tegdi. «Jigarlarining ezilib ketsin», degani xotiniga qancha alam qilgan bo'lsa, bu gap Turobjonga shuncha alam qildi.

– E, hoy, anor olib bermadimmi? – dedi Turobjon mayin tovush bilan, ammo bu mayin tovushdan qoʻrqqulik edi, – sira anor olib kelmadimmi?

– Yoʻq! – dedi xotin birdan boshini burib.

Turobjonning boshi gʻovlab, koʻzi tindi.

– Oʻtgan bozor kuni yegan anoringni oʻynashing olib kelganmidi?!

– Oʻynashim olib kelgan edi!

Turobjon bilolmay qoldi: xotining yelkasiga tepib, soʻngra oʻrnidan turdimi, yo turib keyin tepdimi; oʻzini obrezning oldida koʻrdi. Xotin, rangi oppoq, koʻzlarini katta-katta ochib unga vahimali nazar bilan qarar va boshini chayqab pichirlar edi:

– Qoʻying... Qoʻying...

Turobjon uydan chiqib ketdi. Birpasdan keyin koʻcha eshigi ochilib yopildi.

Xotin uzoq yigʻladi, eriga qattiq gapirganiga pushaymon boʻldi, oʻzini qargʻadi, oʻlim tiladi; yigʻidan tolib tashqariga chiqdi. Qorongʻi, uzoq-yaqinda itlar hurar edi. Koʻcha eshigini ochib u yoq-bu yoqqa qaradi – jimjit. Guzar tomonda faqat bitta chiroq miltilar edi. Samovarlar yotgan. Qaytib uyga kirdi.

Tom orqasida xoʻroz qanot qoqib qichqirdi. Koʻcha eshigi ochildi. Xotin to burilib qaraguncha Turobjon katta bir tugunni orqalab kirib keldi. U tugunni uyning oʻrtasiga tashladi. Bir choyshab anor har tomonga yumalab ketdi, bir nechasi obrezga tushdi. Turobjon xotiniga qaradi. Uning rangini koʻrib xotin qoʻrqib ketdi – bu qadar oqargan! Turobjon oʻtirib peshonasini ushladi. Xotini yugurib oldiga keldi va yelkasiga qoʻlini qoʻydi.

– Qayoqqa bordingiz? – dedi entikib, – nima qildingiz?

Turobjon javob bermadi. Uning vujudi titrar edi.

[3]

BEMOR

Osmon yiroq, yer qattiq

(Maqol)

Sotiboldining xotini ogʻrib qoldi. Sotiboldi kasalni oʻqitdi – boʻlmadi, tabibga koʻrsatdi. Tabib qon oldi, betobning koʻzi tinib, boshi aylanadigan boʻlib qoldi, baxshi oʻqidi. Allaqanday bir xotin kelib, tolning xipchini bilan savaladi, tovuq soʻyib qonladi. Bularning hammasi, albatta, pul bilan boʻladi. Bunday vaqtlarda yoʻgʻon choʻziladi, ingichka uziladi. Shaharda bitta doktorxona bor. Bu doktorxona toʻgʻrisida Sotiboldining bilgani shu: salqin, tinch parkda, daraxtlar ichiga koʻmilgan baland va oq imorat: shisha qabzali kulrang eshigida qoʻngʻir-oq tugmasi bor. Chigit poʻchoq va kunjara bilan savdo qiladigan xoʻjayin Abdugʻaniboy omborida qulab ketgan qoplar ostida qolib oʻladigan boʻlganida bu doktorxonaga bormay Simga¹ ketgan edi.

Doktorxona deganda Sotiboldining koʻzi oldiga izvosh va oq podshoning surati solingan 25 soʻmlik pul kelar edi.

Bemor ogʻirlashdi. Sotiboldi xoʻjayinining oldiga arzga bordi, ammo bu borishdan muddaosi nima ekanini aniq bilmas edi. Abdugʻaniboy uning soʻzini eshitib koʻp afsuslandi, qoʻlidan kelsa, hozir uning

¹ Sim – hozirda Fargʻona shahri.

xotinini oyoqqa bostirib berishga tayyor ekanini bildirdi, keyin so‘radi:

– Devonayi Bahovaddinga hech narsa ko‘tar-dingmi? G‘avsul A‘zamga-chi? Sotiboldi ketdi. Bemorning oldidan jilmaslik va shu bilan birga tirik-chilik uchun xonaki bir kasb qilishga majbur bo‘ldi – har xil savatchalar to‘qishni o‘rgandi. U ertadan kechgacha oftobshuvoqda gavronlar ichi-ga ko‘milib savat to‘qiydi. To‘rt yashar qizchasi qo‘liga ro‘molcha olib, onasining yuzini karaxt, nimjon, xira pashshalardan qo‘riydi, ba‘zan, qo‘li-da ro‘molcha, mukka tushib uxlab qoladi. Hamma yoq jim. Faqat pashsha g‘ing‘illaydi. Bemor inqil-laydi, har zamon yaqin-yiroqdan gadoy tovushi eshitiladi: «Hey do‘st, shaydullo ba nomi Ollo, sa-daqa raddi balo, ba qavli rasuli Xudo...»

Bir kechasi bemor juda azob tortdi. U har ingra-ganda Sotiboldi chakkasiga burov solingan kishi-day talvasaga tushar edi. Qo‘shnisi – bir kampirni chaqirdi. Kampir bemorning to‘zigan sochlarini tuzatdi, u yoq bu yog‘ini siladi, so‘ngra... o‘tirib yig‘ladi.

– Begunoh go‘dakning saharda qilgan duosi ijo-bat bo‘ladi, uyg‘oting qizingizni! – dedi.

Bola anchagacha uyqu g‘ashligi bilan yig‘ladi. Keyin otasining g‘azabidan, onasining ahvolidan qo‘rqib, kampir o‘rgatgancha duo qildi:

– Xudoyo ayamdi daydiga davo beygin...

Bemor kundan kunga battar, oxiri o‘sal bo‘ldi. «Ko‘ngilga armon bo‘lmasin», deb «Chilyosin» ham qildirishga to‘g‘ri keldi. Sotiboldi to‘qigan savat-larini ulgurji oladigan baqqoldan 20 tanga qarz ko‘tardi. «Chilyosin»dan bemor tetik chiqqanday

bo'ldi, shu kechasi hatto ko'zini ochib, qizchasini yoniga tortdi va pichirladi:

– Xudo qizimning saharlari qilgan duosini dar-gohiga qabul qildi. Dadasi, endi tuzukman, qizim-ni saharlari uyg'otmang.

Yana ko'zini yumdi, shu yumgancha qaytib och-madi – saharga borib uzildi. Sotiboldi qizchasini o'lik yonidan olib, boshqa yoqqa yotqizayotganda qizcha uyg'ondi va ko'zini ochmasdan odatdagi-cha duo qildi:

– Xudoyo ayamdi daydiga davo beygin....

1937

[4]

O'G'RI

Otning o'limi – itning bayrami.

(Maqol)

Kampir tong qorong'isida xamir qilgani turib ho'kizidan xabar oldi. O!.. Ho'kiz yo'q, og'il ko'cha tomondan teshilgan... Dehqonning uyi kuysa kuysin, ho'kizi yo'qolmasin. Bir qop somon, o'n-o'n beshta xoda, bir arava qamish – uy, ho'kiz topish uchun necha zamonlar qozonni suvga tashlab qo'yish kerak bo'ladi.

Odamlar dod ovoziga o'rganib qolgan: birovni eri uradi, birovning uyi xatga tushadi... Ammo kampirning dodiga odam tez to'plandi. Qobil bobo yalangbosh, yalangoyoq, yaktakchan og'il eshigi yonida turib dag'-dag' titraydi, tizzalari bukilib-bukilib ketadi; ko'zlari javdiraydi, hammaga qaraydi, ammo hech kimni ko'rmaydi. Xotinlar o'g'rini qarg'aydi, it huradi, tovuqlar qaqag'laydi. Kimdir shunday kichkina teshikdan ho'kiz sig'ishiga aql ishonmasligi to'g'risida kishilarga gap ma'qullaydi.

Qobil boboning qo'shnisi – burunsiz ellikboshi kirdi. U og'ilga kirib teshikni, ho'kiz bog'langan ustunni diqqat bilan ko'zdan kechirdi; negadir ustunni qimirlatib ham ko'rди, so'ngra Qobil boboni chaqirdi va past tovush bilan dedi:

– Ho'kizing hech qayoqqa ketmaydi, topiladi!

Uning og'ilga kirib qilgan taftishi Qobil boboga bir umid bag'ishlagan edi, bu so'zi haddan ziyod sevintirdi. Chol yig'lab yubordi.

– Xudo xayr bersin... Ola ho'kiz edi...

Odamlar, o'g'ri devorni qachon va qanday asbob bilan teshgani, ho'kizni qaysi tomonga olib ketgani, uni qaysi bozorda sotishi mumkin ekanligi to'g'risida bahslasha-bahslasha tarqaldi. G'ovur bosildi. Qobil boboning kampiri yig'idan to'xtab, ellikboshini duo qila ketdi.

Ellikboshi o'g'ri teshgan yerni yana bir ko'rdi. Qobil bobo qo'l qovushtirib uning ketidan yurar va yig'lar edi.

– Yig'lama, yig'lama deyman! Ho'kizing oq poshsho qo'l ostidan chiqib ketmagan bo'lsa, topiladi.

Ellikboshi ho'kizni juda naqd qilib qo'ydi – go'yo u ko'chaga chiqsa bas – ho'kiz topiladi. Bu «Xudo yallaqagur» shunchalik qilgandan keyin bir nima berish lozim-da. Tekinga mushuk oftobga chiqmaydi. Bu odam ellikboshi bo'lish uchun ozmuncha pul sochganmi? Mingboshining bir o'ziga yetti yuz bog' beda, bir toy bergani ma'lum. Poshsholikdan oylik yemasa! Qobil bobo hamyonini qoqishtirib, borini ellikboshiga berdi, yana qancha duo qildi. Ellikboshi beto'xtov aminga xabar qilmoqchi bo'lib chiqib ketdi.

Kechqurun Qobil bobo aminning oldiga boradigan bo'ldi. Quruq qoshiq og'iz yirtadi, aminga qancha pul olib borsa bo'ladi? Berganga bitta ham ko'p, olganga o'nta ham oz. Chol-kampir kengashib shunday qarorga kelishdi: bu chiqim oxirgi va ho'kizni bo'ynidan bog'lab beradigan chiqim, shuning uchun pulning yuziga qarash aqldan emas.

Qobil bobo ro'para bo'lganda amin og'zini ochmasdan qattiq kekirdi, keyin bag'baqasini osiltirib kuldi.

– Ha, sigir, yo'qoldimi?

– Yo'q... sigir emas, ho'kiz, ola ho'kiz edi.

– Ho'kizmi?.. Ho'kiz ekan-da! Himm... Ola ho'kiz? Tavba!..

– Bori-yo‘g‘im shu bitta ho‘kiz edi...

Amin chinchalog‘ini ikkinchi bo‘g‘inigacha bur-niga tiqib kuldi.

– Yo‘qolmasdan ilgari bormidi? Qandaqa ho‘kiz edi?

– Ola ho‘kiz...

– Yaxshi ho‘kizmidi yo yomon ho‘kizmidi?

– Qo‘sh mahali...

– Yaxshi ho‘kiz birov yetaklasa keta beradimi?

– Bisotimda hech narsa yo‘q...

– O‘zi qaytib kelasmikini?.. Birov olib ketsa qaytib kela ber, deb qo‘yilmagan ekan-da! Nega yig‘lanadi? A? Yig‘lanmasin!

Qobil bobo yerga qarab tek qoldi.

– Qidirtirsakmikin-a? – dedi amin chinchalog‘ini etigining ostiga artib, – suyunchisi nima bo‘ladi? Suyunchidan chashna olib kelinmadimi?

Aminning bu gapi Qobil boboga «Ma, ho‘kizing», deganday bo‘lib ketdi.

– Kam bo‘lmang, – dedi pulni uzatib,– yana xiz-matingizdaman.

– Men beto‘xtov pristavga xabar beraman. O‘zi chaqirtiradi. Bir hafta o‘tdi. Bu bir hafta ichida kampir «duoning zo‘ri bilan qulf ochadigan» aza-yimxonga obdastagardon qildirgani qatnab yarim qop jiyda, uch yelpish tovoq jo‘xori, ikki kalava ip eltdi, ammo ish chiqmadi. Sakkizinchi kuni Qobil bobo yana aminning oldiga bordi. Aminning tepa sochi tikka bo‘ldi:

– Ha, ho‘kizni uylariga eltib berilsinmi?! Axir, borilsin, arz qilinsin-da! Fuqaroning arzga borishi arbobning izzati bo‘ladi!

Qobil bobo yor-do‘stlari bilan kengashdi – pris-tavga puldan boshqa nima olib borsa bo‘ladi? Ma‘lum bo‘ldiki, uni begim deguncha kishining beli sinar ekan.

Uchta tovuq, garchi biri kurk bo'lsa ham, Qobil boboning o'zidan chiqdi. Yuzta tuxumni qo'ni-qo'shni, yor-birodarlar o'zaro yig'ib berdi. Ammo bu tortiq bilan tilmochdan nari o'tib bo'lmadi. Tilmoch tortiqni oldi va beto'xtov pristavga yaxshilab tushuntirishni va'da qildi. Cholning butun bo'g'inlari bo'shshib ketdi, keyin tutaqishdi, ammo go'rda bir narsa deya oladimi! «O'ynashmagil arbob bilan – seni urar har bob bilan». «Yaxshilab tushuntirilgan» pristav bitta kulangir, bitta farangi tovuq, uch so'm pulni olganidan keyin, Qobil boboning baxtiga, «beto'xtov hokimga xabar bera-man» demasdan, «aminga bor», deb qo'ya qoldi. Amin «ellikboshiga borilsin», dedi.

– Gumoningizni ayting bo'lmasa! – dedi ellikboshi tajang bo'lib, – kim olganini men bilmasam, avliyo bo'lmasam! Olgan odam allaqachon so'yib saranjomladi-da! Uzoq demasangiz, erinmasangiz ko'nchilikka borib terilarni bir qarab chiqing. Ammo terisi ko'nchilikka tushgan bo'lsa, allaqachon charm bo'ldi; xudo biladi, kavush bo'lib bozorga chiqdimi...

– Endi bizga juda qiyin bo'ldi-da. Peshonam sho'r bo'lmasa... – dedi chol yerga qarab.

– Ey, yosh bolamisiz! Nega yig'laysiz? Kap-katta odam... Bitta ho'kiz bo'lsa bir gap bo'lar, xudo ajalga to'zim bersin! Men qaynatamga aytayin, sizga bitta ho'kiz bersin. Bitta ho'kiz odamning xunimi?

Ertasiga ellikboshi Qobil boboni boshlab qaynatasi – Egamberdi paxtafurushning oldiga olib bordi. Paxtafurush cholning holiga ko'p achindi va yerini haydab olgani bitta emas, ikkita ho'kiz berdi, lekin «kichkinagina» sharti bor. Bu shart kuzda ma'lum bo'ladi...

1936

[5]

MILLATCHILAR

Kun tikkada. Soya dim. Shahar mudraydi. Muyulishdagi notarius kontorasidan chiqqan ikki kishi qalin akatsiyalar soya solgan yo'lkadan «Russko-aziatskiy bank» tomonga yo'l oldi. Bularning biri – «diniy, axloqiy, adabiy mujallayi milliy»ning noshir va muharriri Mirza Bahrom, ikkinchisi – shoir Tavhidiy (darvoqe, «Tavhidiy» uning taxallusi, «Tavhidi lison» ya'ni turk tillarini birlashtirish g'oyasining namoyandasi ekaniga ishora qilib qo'yg'an). Ikki oshna chaqchaqlashib, kulishib borar edi. Mirza Bahrom qayrilma yoqa jujuncha kamzulining qo'yin cho'ntagidan kichkina daftarcha chiqarib Tavhidiyga berdi va binoyi ish qilganday gerdayib, xitoyi yelpig'ich bilan o'zini yelpidi. Tavhidiy daftarchani ochdi va qadamini sekinlatib o'qiy boshladi:

– Bir faqir bir badavlat odamga hamsoya erdi. Bir kuni aning o'g'li faqirning uyiga borib ko'rdiki, ul odam bola-chaqasi birlan allaqanday taomni yeb o'tiribdur, andak zamon tikilib turib ul taomga mayl qildi, ammo uy egalarining hech qaysisi ani taklif qilmadi...

Tavhidiy daftarni varaqlab qaradi va so'radi:

– Hikoyatmi, azizim?

– Hikoyat, azizim, hikoyat. Butun umrimni har yo'l bilan millat xizmatiga sarf qilmoqdaman.

Shu yo'llardan biri qilib, endilikda, qissanavislikka kirishdim. Bu qissa mulla Qutbiddinga ko'p maqbul bo'ldi... O'qing!

Tavhidiy davom etdi:

– Bola yig'lab o'z joyiga qaytdi. Ota-onasi yig'laganining boisini so'radilar. U bola: faqirning taomga taklif qilmaganidan shikoyat qildi. Otasi buyurdiki filhol¹ anvoyi laziz taomlardin pishirgayerlar. Bola taomni yemadi, manga hamsoyaning taomidin kerak deb andoq yig'lab turdiki, otasi faqirning uyiga bordi va aytdiki, ey faqir, bizga ranj va ozor yetkurganing nimaga kerak bo'lur, deb. Faqir andak fursat boshini quyi solib turib dediki, ey xo'ja, bul ishda sir bordir, mandin tilamagilki, ul sirning pardasini ko'tarsam. Ammo tavongar² siringni aytgil deb mubolag'a va taqazo³ qilgandan so'ng faqir dediki, bolalarim birlan yegan taomimiz bizlarga halol va o'g'lingga haromdir. Anda tavongar so'radiki, birovga halol va birovga harom taom bo'lurmi, deb. Faqir javob berdiki, magar masjidida eshitmadingmukim, bechora, ahvoli tang bo'lgan odamlarga murdorni⁴ yemak haloldir, deb. Bilgilki, bolalarim uch kundan buyon hech bir tomoq yemas erdilar va men hech iloj topmay yurdim. Oxirulamr bu kun bir chor devorga kirib o'lib yotgan eshakni ko'rib, go'shtidan bir miqdor kesib uyga keltirdim. O'g'ling uyimga kelgan mahalda ul harom o'lgan eshakning go'shtini yeb o'tirgan erdik. Tavongar faqirni ko'p duo qildi va dediki, bir masjid solurman, aning savobi sangadir...

¹ Filhol – shu tobda, darrov.

² Tavongar – boy.

³ Taqazo – talab.

⁴ Murdor – harom.

Katta temir darvoza ostida cho‘zilib yotgan xirsday it boshini ko‘tarib irilladi.

– Qoching! – dedi Mirza Bahrom o‘zini Tavhidiyning orqasiga olib.

Tavhidiy birdaniga o‘zini orqaga tashlab, Mirza Bahromga qattiq urildi. Ikkovi ham yiqildi. It xo‘p ishtaha bilan hurmoqchi va talamoqchi bo‘lib o‘rnidan turgan edi, ammo shu issiqda o‘zini urintirgani erindi, shekilli, orqasiga qaytdi, nariroqqa borib yana cho‘zilib yotdi. Mirza Bahrom tizzasini ushlab, oqsoqlanib ariqchadan nariga o‘tib ketdi. Tavhidiy bu daraja itdan qo‘rqib, Mirza Bahromni yiqitganiga xijolat bo‘ldi va o‘zini oqlashga kirishdi.

– Ayb o‘zingizda. Bir vahima qilasizki, «Qoch!» desangiz nima ekan debman. Bu itni men bilaman – Qosimjon boyvachchanning itlari, meni taniydi... Mah, To‘rtko‘z, mah! Ha, betavfiq! Yuvosh eding-ku!

It yana irilladi. Mirza Bahrom, tizzasini mahkam ushlaganicha, aftini burushtirib dedi:

– Bilaman, Qosimjon boyvachchanning itlari. Bilganim uchun qo‘rqdim-da. Ko‘p yomon it, indamasdan ilikdan oladi. Buning oti To‘rtko‘z emas, Arslon... Mah, Arslon, mah!

It tovushini chiqarmasdan tishini irjaytirdi. Ikki oshna ko‘chaning narigi yuziga o‘tib, yo‘lda davom etdi.

– Bu itning fe‘li ko‘p yomon, – dedi Mirza Bahrom, – Qosimjon boyvachchanning uylariga ko‘p kelaman-da, bilaman – Arslon arslon deganicha bor.

Tavhidiy Mirza Bahromni ranjitmaslikka tiritishib dedi:

– Arslon bo‘lmasa kerak, To‘rtko‘zdir. Ehtimol, ko‘p kelarsiz, ammo To‘rtko‘z ekanini aniq bilaman, chunki men ham juda ko‘p kelaman.

– Men ko‘proq kelsam kerak, – dedi Mirza Bahrom munozarada o‘zini boadab va xushfe‘l ko‘rsatish uchun iljayib, – mayli-ku, Arslonmi, To‘rtko‘zmi, ishqilib it, ammo haqiqat ozor topmasin, deyman...

Tavhidiy ham o‘z gapini muloyimlik bilan ma‘qullatmoqchi bo‘ldi:

– To‘rtko‘z deganimda qulog‘ini ko‘tardi, nazarimda.

– Yo‘q, To‘rtko‘z deganingizda irilladi. Arslon deganimda ikkala qulog‘ini ko‘tardi.

– Qattiq qo‘rqqan ekansiz-da, payqamabsiz...

– Siz payqamabsiz...

Orada jinday gap qochdi. «Haqiqatga ozor yetmasin» uchun ikki oshna itni imtihon qilmoqchi bo‘ldi. Qaytishdi. It Arslon deganga ham ko‘nmadi, To‘rtko‘z deganga ham. Oshnalarning har qaysisi Qosimjon boyvachchaga o‘zining yaqin ekanini isbot qilgisi kelar edi. It bezor bo‘ldi, shekilli, ikkovini ham oldiga solib quvdi. Tavhidiy qochib birovning uyiga kirib ketdi. Mirza Bahrom qochgani ulgurolmay yerga o‘tirib qoldi. Yaxshiki it tegmadi, qaytdi, darvozaning ostidan ichkariga kirib ketdi.

Anchadan keyin Tavhidiy chiqdi. Mirza Bahrom ko‘chaning narigi yuzida, ariq bo‘yida o‘tirar edi.

– It-ku, itligini qilmoqda, – dedi Mirza Bahrom o‘rnidan turayotib, – sizga hayronman! Nima hojat!

Ikkovi yo‘lga tushdi. Ancha yergacha indashmasdan borishdi. Gapni Tavhidiy boshladi:

– Ya‘ni sen ham it, deganingizmi bu?!

Mirza Bahrom unday ma‘no chiqishini sira ko‘zda tutmagan ekan, o‘sal bo‘ldi.

– Yo‘q, yo‘q, aslo! Agar shunday ma‘no chiqsa mendan o‘tibdi, ma‘zur ko‘rasiz. Men aytmoqchi

bo'ldimki, it tanimadi... Ya'ni zo'r bilan tanitmoq behuda...

Mirza Bahrom qiziq gaplardan gapirib, oradagi tundlikni biroz ko'tardi.

Endi Qosimjon boyvachchaga yaqin-yiroqlik to'g'risida to'g'ridan to'g'ri gapirish o'ng'aysiz bo'lib qoldi. So'z umuman Qosimjon boyvachcha to'g'risida ketdi, uning ishbilarmonligi, taraqqiy-parvarligi aytili.

Tavhidiy bir munosabat tug'dirib, boyvachcha chiqarayotgan piyolaga yozib bergan she'ri haqida gapirdi va bu she'rdan boyvachchaga ko'p yoqqan ikki xatini o'qib berdi.

Roqim agar bu chinini vasfin gar desam,
Jononi xitoyi erur, choyi dilkusho.¹

Mirza Bahrom ham hali Tavhidiy o'qigan «hikoyat»ning yozilish tarixini so'zlab berdi. Ma'lum bo'lishicha, u yaqinda, boyvachcha bilan unga qarashli ko'nchilikka borgan ekan. Shu yerda ishlaydigan odamlardan biri, yo'qchilik vajhidan, bir kuni bola-chaqasi bilan otning terisidan sho'rva qilib ichibdi. Ba'zilar bu odamdan kular, ko'p kishilar esa «Shunga xo'jayin zomin»² deb g'azablanar ekan. Shunda Mirza Bahrom yo'qchilik vajhidan otning terisidan qilingan sho'rva harom emas, debdi va qaytib shu «hikoyat»ni yozgan ekan.

Yo'lda o'tgan sarguzasht unutili. Ikki oshna burungiday apoq-chapoq bo'lib, pivoxonaga kirdi.

1937

¹ Men agar bu piyolani maqtasam: o'zi xitoy chinnisi, bundan choy ichgan odamning ko'ngli ochiladi (Muallif).

² Zomin – aybli.

[6]

DAHSHAT

*Xotin-qizlarning burun zamonda koʻrgan kunini
bilmaysizlar, qizlarim, aytgan bilan ishonmaysizlar!..*

Toʻraxon oyi

Yaqin ikki haftadan beri koʻz ochirmayotgan kuzak shamoli yaydoq daraxtlar shoxida chiyillaydi, gʻuvullaydi; tomlarda vishillaydi, yopiq eshik va darchalarga bosh urib uf tortadi.

Bunday kechalarda odamzod qoʻymijoz gʻuj boʻlib va nimanidir kutib jimgina oʻtirishni xohlab qoladi.

Olimbek dodxoning sakkiz xotini katta kundosh Nodirmohbegimning uyiga yigʻilib, sandal atrofida oʻtirishar edi. Dodxo har kecha taroveh namozidan keyin halqaga qolar edi, bu kecha erta qaytdi. Hamma toʻzidi: xotinlardan biri uning sallasini oldi, biri chakmoniga qoʻl uzatdi, biri mahsisini tortgani chogʻlandi... Kundoshlarning eng kichigi – bu dargohga tushganiga besh oygina boʻlgan kelinchak – ganjiravonlik Unsinoy chilim solib tutdi. Dodxo chilimni bir marta, lekin juda qattiq tortdi-yu, yasov tortib turgan xotinlariga eʼtibor qilmay, toʻrga oʻtdi va darchani jindakkina qiya qilib, bir koʻzi bilan tashqariga qaradi. Shamol goh och boʻriday uvullar, goh oʻlim changaliga tushgan mushukday pixillar, vagʻillar, hech narsa–hech narsa koʻrinmas edi.

Dodxo darchani zichlab yopib, joyiga o'tirib tasbeh o'g'irishga kirishdi. Uning barmoqlari tasbeh donalarini tez-tez o'tkazayotgan bo'lsa ham, qulog'i g'uvullayotgan shamolda, xayoli go'ristonda edi: «Hozir go'riston qanaqa vahimali bo'lsa ekan...»

O'zbek go'ristoni o'zi xunuk, buning ustiga, go'riston haqida aytilmagan xunuk gap, to'qilmagan vahimali mish-mish qolgan emas. Haqiqatan, bunday kechalarda go'riston esiga tushgan har qanday odam, ayniqsa, dodxo singari payg'ambar yoshidan oshib, kafanligini sandiqqa solib qo'ygan kishi o'lishdan ham ko'ra go'ristonda yotishini o'ylaganida tiligacha sovuq ter chiqaradi.

Dodxo boshidan go'riston xayolini chiqarib tashlash uchun tasbehini qo'yib undan bundan gapirgan bo'ldi, lekin hech kim bu gaplarga gap ulamadi.

Shamol bir xuruj qilganida nimanidir keltirib darchaga urdi. U narsa darchani tirmalaganicha sidirilib pastga tushib ketdi. Hamma o'tirgan yerida go'yo bir qarich cho'kkanday bo'ldi va tin olmay bir-biriga qaradi. Dodxo xotinlariga, ulardan ham ko'ra o'ziga taskin berish uchun o'rnidan turib darchaning bir tomonini ochdi. Darchadan kirgan shamol osma chiroqni lipillatdi, tebratdi. Dodxo pastga qaradi va suyunib ketganday:

– Bo'yra, bo'yra ekan! – dedi va darchani yana zich yopib joyiga o'tirdi.

Bo'yra odatda tobutga solinadigan bo'lganidan, dodxoning ko'z oddiga odamlarning yelkasi-da lapanglab ketayotgan tobutni keltirdi. Tobut esa yana go'ristonni eslatdi, go'riston haqida bolaligidan qulog'ida qolib kelgan vahimali gaplarni,

hodisalarni jonlantirib yubordi. Dodxo bu xayolarni yengish uchun go'riston vahimalaridan o'zi so'z ochdi va ikki og'iz gapining birida o'zining dovyurakligini xotinlariga, ulardan ham ko'ra o'ziga pisanda qila ketdi.

Gapdan gap chiqib, Nodirmohbegim bir voqeani aytib berdi.

– Bola edim. Rahmatli dadam gap yer edilar. Bir mehmonxona yigit... Mana shunaqa shamol kechasi ekan. «Hozir kim go'ristonga borib, Asqar-ponsotning go'riga pichoq sanchib keladi?» degan gap bo'lipti. Shunda bir kishi pichog'ini qinidan sug'urib: «Men sanchib kelaman», – deпти, bitta qo'ydan garov bog'lashib yo'lga tushipti. Jo'ralari hali kutishar emish – yo'q, hali kutishar emish – yo'q; tong otipti, uyida ham yo'q emish; go'ristonga borib qarashsa, Asqar ponsotning go'ri oldida o'lib yotgan emish! Bechora go'rga pichoq sanchganida etagini qo'shib sanchgan ekan, qaytay desa etagidan birov tortganday bo'lgan-da...

Hammaning eti jivillashib ketdi. Uzoq jimlikdan keyin Unsin yonida o'tirgan kundoshiga shivirlab:

– O'lsin, nokas odam ekan, bitta qo'yni deb... Koshki arziydigan narsa bo'lsa!.. – dedi.

Bu gapni dodxo eshitib qoldi. Uning nafsoniyati qo'zg'adi. Dodxoday odam go'riston deganda tizyasi qaltirasa, birov «Olamga podsho qilaman» degan taqdirda ham bormasa, borolmasa-yu, bu qiz mushtday boshi bilan, «Arziydigan narsa bo'lsa men boraman», desa!

Dodxo g'ashi kelib, Unsinni masxara qildi:

– Obbo, tegirmonchining qizi!.. Bitta qo'yni nazarlari ilmaydi! Nechta qo'y bo'lsa arzir edi? Sen o'zing o'nta qo'y bersam, pichoq sanchib kela-

sanmi? Yuzta qo'y, davlatimning yarmini bersam borasanmi?

Unsinoy bozvantidagi tangalarni o'ynab:

– Menga davlat kerak emas, davlat kerak bo'lsa borar edim, – dedi.

Bu gap dodxoga tegib ketdi.

– Nima kerak?

Unsin indamadi. Dodxoning savoli javobsiz qolishi mumkin emas edi. Shuning uchun bittasi gunoh qilsa, hammasi baravar kaltak yeydigan kundoshlar Unsinni turtkilashdi:

– Javob bersang-chi!

– Tildan qoldingmi?!

Yonida o'tirgan kundoshi tirsagi bilan biqiniga ikki-uch turtgandan keyin, Unsin boshini ko'tarib, balo-qazoday tikilib turgan dodxoga bir ko'z tashladi-yu, yana boshini egib, lekin dadil javob berdi:

– Javob bersangiz... Ganjiravonga ketsam... Bitta go'rga bitta pichoq emas, o'nta go'rga o'nta pichoq sanchib kelaman... – dedi.

Uning maqsadini kundoshlar darrov fahmlashdi. Lekin dodxo bunday gapni sira kutmagani uchun yanglish tushundi.

– Tag'in nima qilasan Ganjiravonda, borib kelganingga ikki oy ham bo'lgani yo'q-ku!

Nodirmohbegim sandal ichidan oyog'ini uzatib Unsinning boldirini chimchiladi, ko'zi bilan «xayriyat, tushunmadi, bas, gapirma», deb ishora qildi. Biroq Unsin jonidan kechgan kishining shijoati bilan dodxoga tik qaradi.

– Yo'q, men butkul ketsam deyman, javobimni bersangiz demoqchiman.

Gapni aytgan Unsin-u, boshqalar o'tirgan joyida yerga qapishib ketdi. Biroq dodxo, hammaning

kutganiga qarshi, qo'liga qamchi olib Unsinni «qayering qichidi»ga solmadi, aksincha, zaharxanda bilan bo'lsa ham, muloyim gapirdi:

– Shunaqami?.. Xo'p, mayli, aytganing bo'la qolsin, – dedi va biroz o'ylab turib g'ijinganini yashirolmay ilova qildi: – Lekin go'ristonga pichoq emas, qumg'on olib borasan. Onhazratim sag'anasi oldida qumg'on qaynatib, bitta choy damlab kelasan, maylimi?

– Mayli, mayli! – dedi Unsin ko'zlari javdirab, – lekin lafzingizdan qaytmasangiz...

Dodxoning dami ichiga tushib ketdi. Bir gadovachchaning bu dargohdan ketishga oshiqishi unga haqorat bo'lib tushdi. Endi Unsinni tilab olish uchun biron so'z aytishga hech kim, hatto go'ristondan uning o'ligi kelishiga ko'zi yetib, ichida faryod chekayotgan Nodirmohbegim ham jur'at qilolmay qoldi.

Dodxoning oppoq, uzun soqoli, tovushi titradi.

– Xo'p, lafzimdan qaytmayman, mana xotirjam bo'la qol: men hozir seni bir taloq qo'ydim, qaytib kelganingdan keyin uch taloqsan! Bor, qumg'onni ko'tar!..

Unsin dodxodan darrov yuzini berkitganicha chiqib ketdi. Nodirmohbegim, qo'lidan boshqa ish kelmagandan keyin, hech bo'lmasa Unsinning yuragiga quvvat bo'ladigan bir-ikki og'iz so'z aytish maqsadida ketidan chiqmoqchi bo'lgan edi, dodxo xo'mrayib joyiga o'tqazib qo'ydi. Kundoshlar bitta-bitta oyoq uchida yurib chiqib ketishdi.

Unsin uyiga kirdi, paranji-chimmatini yopindi, qumg'onga suv to'ldirib, choynakka choy soldi-yu, jo'nadi. Ko'r oydin. Osmonning chekka-si sarig'-kir uvadaga o'xshaydi. Bu kir shu'la

qo'ynida past-baland uylar, shamolda egilayotgan, tebranayotgan daraxtlar qop-qora ko'rinadi. Pishqirayotgan shamol har xuruj qilganida Unsinni tentiratar, talay joyga surib tashlar edi. Unsin paranji-chimmatini yumaloqlab qo'liga olganidan keyin yo'l yurish osonroq bo'ldi. Go'riston to'g'risida dodxo nimalar eshitgan bo'lsa, Unsin ham shuni eshitgan, shamol kechasi go'riston dodxo xayolida qandoq dahshatli bo'lsa, uning xayolida ham shunday dahshatli, lekin shundoq bo'lsa ham, tiriklar go'ristoni bo'lgan bu dargohning dahshati oldida o'liklar go'ristonining dahshati unga dahshat ko'rinmas, bundan tashqari, ertagayoq Ganjiravonga jo'nash, ota-onasini, dugonalarni ko'rish umidi uning boshiga boshqa hech qanday fikr-xayolni yo'latmas edi.

Unsin xuddi dadasidan katta hayitlik olib bozor-boshiga ketayotgan yosh boladay chopqillab, qarshisidan esayotgan shamolga so'z bermay, ba'zan irg'ishlab borar edi; biroq go'riston ko'chasiga burilib, salobat bilan tebranayotgan qop-qora kekxa chinor ostida oqarishib turgan sag'analarni, belgisiz zulmatni ko'rganida yuragi uvishdi-yu, zovur ko'prigidan o'tib, ikki qadam qo'yganicha to'xtab qoldi. Dahshat uning yuragiga raxna soldi: Ganjiravon, ota-onasi, dugonalari xayolidan ko'tarilib, ko'z oldiga oppoq kafanga o'ralib sag'ana va go'rlar atrofida yelib yurgan arvohtar keldi. Uning eti jivirlashib, sochi boshidagi ro'molini bir qarich ko'targanday bo'ldi. Unsin beixtiyor bir qadam orqaga chekindi, lekin shu ondayoq xuddi o'likdan qo'rqmasligini bironvga pisanda qilayotganday, baqirib: «O'likning joni yo'q! O'likning joni yo'q!» – deb olg'a intildi, shu yugurganicha chinor ostidagi

Onhazratim sagʻanasi oldida toʻxtadi; choynak bilan qumgʻonni oyogʻi ostiga qoʻydi, parangi-chimmatni bir chekkaga tashladi, ichida: «Koʻpi ketib ozi qoldi», deb suyundi. Biroq uning suyungani behuda edi: hamma narsani olibdi-yu, eng zaruri – oʻtin esidan chiqibdi! Har sagʻanadan bir qoʻl, har goʻrdan bir tovush chiqishini kutib oʻtin qidirish vahimasi uning yuragiga yana raxna sola boshladi. Unsin oʻziga oʻzi baland tovush bilan yana: «Oʻlikning joni yoʻq!» – deb, hozir diliga bitta odamchalik quvvat boʻlayotgan bu gapni ogʻzidan qoʻymay, sagʻana va goʻrlarni oralab oʻtin qidirdi; paypaslanib, qoʻliga ilingan narsani etagiga soldi, qamish sindirdi, yantoq, giyoh yuldi, qoʻllari qonab ketganini ham payqamay, topgan-tutganini keltirib oʻt yoqdi. Oʻt chirsillab-chirsillib birpasda gurkiradi, shamolda toʻlgʻanayotgan tutun aralash alanganing qizgʻish shuʻlasidan qorongʻilik lipillab, uzoq-yaqinda doʻplayib turgan goʻrlar, xuddi birov tuproqni koʻtarib chiqayotganday harakatga keldi.

Unsin yana oʻtin qidirdi, lekin har safar oʻtin qalaganida alanganing gurkirashi, chirsillashi mudrab yotgan arvohlarni uygʻotib yuborishidan qoʻrqqandek, uning ustiga oʻzini tashlaguday boʻlar edi.

Nihoyat, qumgʻon qaynadi. Unsin naridan beri choy damladi, quruq yantoq va qamishlarga oʻt ketmasin uchun oʻtni tepkilab oʻchirdi; oʻng qoʻlida choynak va chap qoʻlida qumgʻon, oʻtning shuʻlasidan koʻzi hanuz qamashib borar ekan, bir joyda yer oʻpirilib, chap oyogʻi taqimigacha botib ketdi va oyogʻining uchi yumshoq bir narsaga tekkanday boʻldi. Unsin boyagi gapni duoday tez-tez qaytarib, qoʻrquvni oʻziga yoʻlatmayotgan

bo'lsa ham, ko'ngliga «O'likning qornimikin», degan gaplar keldi-yu, yuragi orziqib, oyog'ini darrov sug'urib oldi va chuqurda qolgan bir poy kavushini olgani yurak qilolmay mahsichan ketaverdi. Unsin bir necha qadam bosganidan keyin parangi-chimmati sag'ananing oldida qolganini eslab to'xtadi, lekin qaytib borgani botinolmadi, hozir qaytish emas, qayrilib qaragani ham yuragi dov bermas, nazarida, hamma o'liklar sag'analardan, go'rlardan boshini chiqarib, ketidan qarab turganday edi. Unsin nima qilishini bilmay turib qoldi. Shu asnoda kattakon bir sag'ananing ichidanmi, naryog'idanmi, allaqanaqa bir tovush eshitildi-yu, xayal o'tmay nimadir kelib Unsinning yelkasiga minib oldi, aftidan, bo'g'moqchi bo'lib qo'l uzatdi. Unsin ko'kragiga nihoyatda og'ir bir narsa bilan urilganday ko'ngli ozib tentirab ketdi-yu, yiqilmadi, lekin oyoq uzra turib hushidan ketdi; oradan qancha vaqt o'tganini bilmadi, ko'zini ochib qarasa, jonvor yelkasidan tushibdi, emaklab boyagi sag'ananing orqasiga o'tib ketdi. Unsin qo'rquvdan telba bir ahvolda bo'lsa ham fahmladi: maymun! Dodxoning maymuni! Maymunni dodxoning o'zi olib kelmagandir, birovdan berib yuborgan! Dunyoda dodxoday berahm odam yana bor ekanmi!?

Unsin yelkasiga maymun mingan daqiqada naqadar qo'rqqan bo'lsa, hozir shu qadar tinchidi, xotirjam bo'ldi: demak, qandoq berahm bo'lsa ham shu atrofda odam bor!

Unsin go'ristondan chiqib, katta yo'lga tushib oldi, yarim yo'lga borganida chap qo'lga qattiq og'riq kirganini sezdi. Og'riq qumg'onni eslatdi. Chap qo'lida qumg'on bor edi, qani? Unsin bir to'xtadi-yu, choynakni ikkala qo'li bilan bag'riga

bosib, darmoni yetguncha jadalladi. Tushida yurganday uning yo'li ko'paymas, ikki oyog'i gavdasidan keyinda qolar, qo'lidagi choynak tobora og'irlashib borar edi.

Unsin Nodirmohbegimning og'ir eshigini zo'rg'a ochdi, ostonadan o'tib, bir necha qadam bosgani-dan keyin holdan toyib cho'kkaladi va ne mashaqqat bilan intilib, jo'mragidan choy oqib bug'lanayotgan choynakni sandalning bir chekkasiga qo'ydi, umrlik orzusi ushalganday, hordig'i chiqib, o'zini yerga tashladi. Sandalda o'tirib pinakka ketgan dodxo uyg'onib tamshandi, boshini ko'tarib Unsinni ko'rdi-yu, «Jon berayotipti», deb o'yladi, shekilli, ko'zlari olaydi, undan ko'zini olmay sekin o'rnidan turdi, xuddi o'lim xavfidan qochganday, bir irg'ib sandaldan oshdi-da, o'zini eshikka urdi...

Unsin hushdan ketgan ekan, bir vaqt ko'zini ochib qarasa, sandalning chetida chalqancha yotibdi, tepasida Nodirmohbegim yig'lab o'tiribdi. Uning o'ng ko'zi momataloq bo'lib shishib ketgan, oq doka ro'molining u yer-bu yeriga qon tekkan ekan. Unsin Nodirmohbegimga ko'zi tushgan zamoni undan dodxoning lafzi lafzmi ekani-ni so'ramoqchi bo'lgan edi, uning ahvolini ko'rib, eshitar-eshitilmas:

– Sizga nima bo'ldi? – dedi.

Nodirmohbegim Unsinning yosh joniga rahm qilishini, uni qaytarishni so'rab dodxoga yolvorganida dodxo uni tutib olib xo'p urgan edi. Nodirmohbegim Unsinning savoliga javob bermadi, tovush chiqarmay yana ham qattiqroq yig'lab, uning boshini siladi, yuzini yuziga qo'ydi; so'ng, o'sha chog'i odam yuborib go'ristondan oldirgan ikki chimdim tuproqni yarim piyola suvga chayib Unsinga tutdi.

– Ich, jigarim, qo‘rqqansan... Go‘ristonda qo‘rqqanga go‘ristonning tuprog‘i davо bo‘ladi.

Unsin piyoladagi loyqa suvni darrov ichdi va xiyla yengil tortganday bo‘ldi.

– Mendan qaytmasa xudodan qaytsin... Ota-onam borishimni harna ertaroq eshitsa, harna ertaroq suyunsa...

Nodirmohbegim yana kaltaklanishidan hayiqmay, Ganjiravonga bir xizmatkorini yubordi.

Biroq Unsin peshingacha yetmadi – uzildi.

Shom qorong‘isida uning jasadini qizil ko‘rpagaga o‘rab aravaga solishdi. Shamol hamon guvullar, yaydoq daraxtlarning shoxida chiyillar, g‘uvullar edi.

Darvozadan boshida paranji va qo‘lida oq tulguncha Nodirmohbegim chiqdi. U darvozaga yuzini o‘girib cho‘nqaydi, ikki qo‘lini fotihaga ochib, bir nimalar dedi. Dodxonning o‘zi bilan birga bu dargohni yerning qa‘riga yuborganday ikkala mush-tini uch marta yerga qadadi; keyin «bu dargohni endi yelkamning chuquri ko‘rsin» deganday bir harakat bilan keskin burilib aravaga chiqdi, marhumaning bosh tomoniga o‘tirdi.

Arava jo‘nadi, shahar qo‘rg‘onidan chiqqanda kunduzi Nodirmohbegim yuborgan xizmatkor Ganjiravondan qaytib kelmoqda edi.

1960

SAN'ATKOR

Konsert odatdagicha «navbatdagi nomeramizda... kelganlaringga rahmat, o'ртоqlar» bilan tamom bo'ldi. Nomi chiqqan ashulachi – san'atkordan boshqa hamma xursand bo'lib tarqaldi. San'atkor tajang edi: tanaffus vaqtida zalga chiqqan edi, bir traktorchi uni savodsizlikda aybladi. Traktorchi tanqid qilganiga san'atkor asti chiday olmas edi: traktor qayoqda-yu, masalan «chorzarb» qayoqda, traktorchi qayoqda-yu, ashulachi qayoqda!

San'atkor uyiga ketgani izvoshga¹ o'tirganida yana tutaqib ketdi: «Hech bo'lmasa aytadigan ashulangni o'rgan, so'zlarini to'g'ri ayt», emish! Nimasini bilmayman, nimasi to'g'ri emas? Meni shu vaqtgacha muxbirlar, yozuvchilar ham tanqid qilgan emas; formalizm, naturalizmlardan o'tdim – hech kim otvod² bergani yo'q. Otvod berish qayoqda, hech kim meni og'ziga ham olmadi. Endi bir traktorchi tanqid qilar emish!..

San'atkor izvoshchini hayron qoldirib, o'zidan o'zi g'uldirab borar edi. Uyda xizmatchi ovqat qilib qo'ygan ekan, san'atkorning tomog'idan hech narsa o'tmadi – ikki piyola choy ichdi, xolos. Unga turib-turib nasha qilar edi: «ashulani mexaylistik aytar emishman! Tovushim yomon bo'lsa nega

¹ *Izvosh* – rezina g'ildirakli, usti ochilib-yopiladigan yengil ot arava.

² *Otvod* – ruschadan: qabul qilmaslik, rad qilish, yo'qqa chiqarish.

plastinkaga oldi? Tanqid deganiga endi bu kishi-ning ham tanqid qilgʻulari kelipti... Amali traktorchi... Obbo!..»

– Oʻqishga bordingizmi? – dedi xizmatchiga qovogʻini solib.

– Bordim... – Xizmatchi ikki haftadan beri savod maktabida oʻqir edi.

– Xizmatchisi savod maktabida oʻqiyotgan bir kishini traktorchi savodsiz, desa alam qilmaydimi? – dedi sanʼatkor oʻzicha boʻgʻilib, – «labingdan boʻlsa olsam, e, shakarlab», deganim u kishiga yoqmapti, «boʻlsa» emas, «boʻsa» emish! Oʻzi bilmaydi-yu, menga oʻrgatganiga kuyaman! Senga oʻxshagan savodsizlar «boʻsa, boʻmasa» deydi. Artist kulturniy odam – gapni adabiy qilib aytadi – «boʻlsa, boʻlmasa» deydi. Pojarniy «gugurtni yerga tashlamang» dedi, rejissorimiz esa «gugurtni yerga tashamang» dedi. Qanday chiroylik! Pojarnimi, pojarningmi? Shoshma, nima uchun pojarni? Pojarniy, albatta! Rejissorimiz juda kulturniy odam. Odam degan mana shunday boʻlsa, urishsa xafa boʻlmaydi kishi – ikki gapning birida «taʼbir joyiz koʻrilsa» deb turadi. Bu traktorchi menga shuncha dashnom berib, koʻngil uchun bir marta «taʼbir joyiz koʻrilsa» demadi.

Xizmatchi daftar-qalam keltirib, sanʼatkorning oldiga qoʻydi.

– «J»ning kattasi qanday yozilar edi? Domlamiz bir kuni koʻrsatgan edi, esimda qolmapti.

Sanʼatkorning jahli chiqdi:

– Endi «j»ga keldingizmi? Barjom deganda yozi-ladi. Kechagi barjom ogʻzi ochiq qolipti, gazi chiq-qandan keyin bir pulga qimmat. Siz ham dunyoga kelib kulturniy boʻlsangiz-chi!.. Burningiz terladi, arting, taʼbir joyiz koʻrilsa!

San'atkor o'rnidan turib yotoqqa kirib ketdi.

– Yotasizmi? – dedi xizmatchi narigi uydan.

– Nima edi?

– «J»ning kattasini ko'rsatib bermadingiz, ertaga domla so'raydigan edilar. Qanaqa yoziladi?

– Kichigini yozib qattiqroq o'qing!

San'atkor yechinib ko'rpaga kirdi. Xizmatchi chirog'ni o'chirib chiqdi. San'atkor ko'zini yumdi, ko'ziga g'ira-shira qorong'i zaldagi son-sanoqsiz kallalar ko'rindi. Bular ichida eng kattasi traktor-chining kallasi, u iljayar edi.

– Afting qursin! – dedi san'atkor va narigi yonboshiga ag'darildi.

Hayal o'tmay uyquga ketib xurрак otdi. Uning xurragi ham nechukdir adabiyroq edi: «Pluq-qum-prr... pluq-qum-prr...»

1936

ADABIYOT MUALLIMI

O'zining aytishiga ko'ra, «nafis adabiyot muallimi» o'rtoq Boqijon Baqoyev og'ilga kirib ta'bi xira bo'ldi: sigirning qulog'iga yana kana tushibdi! Kanadan ham ko'ra sigir uning achchig'ini keltirdi: kanani teray desa qo'ymaydi – boshini silkiydi, pishqiradi.

– Hayvon! Sigir emas, hayvon! – dedi og'ilning eshigini qattiq yopib. – Hayvon!

Xotini Mukarram hovlida samovarga suv quyardi edi.

– Hayvon! – dedi Baqoyev, – bu sigirni sotib puliga cho'chqa olish kerak!

– Shaharda cho'chqa asrash mumkin emas, – dedi Mukarram samovarga ko'mir solayotib.

– Nima uchun? Taqiq qilinganmi? Kim aytdi? Men aytib edimmi? To'g'ri, mumkin emas... albat-ta, mumkin emas...

– Uyga kiring, Hamida keldi.

Hamida o'n olti yoshlardagi tiyrak, quvnoq qiz, pochchasini ko'rib sevinib ketdi.

– Siz uyda ekansiz, bilsam, daftarimni olib kelar ekanman... esizgina...

O'rtoq Boqijon Baqoyevning ta'bi ochildi – sigir, uning qulog'idagi ko'm-ko'k kana, g'o'qillab tumshug'i bilan ariq yoqalarini buzib yurgan cho'chqa ko'z oldidan ketdi.

– Texnikumdan rabfakka¹ o‘tibsana deb eshitdim, rostmi? – dedi. – Hmm... yaxshi qilibsan. Rabfakka o‘t, deb men aytib edim, shekilli? Hmm... Auff, zarda bo‘libman... Rabfak yaxshi. Men bir borgan edim. Kanselyariyaning eshigiga praktikum deb yozib qo‘yipti. To‘g‘ri emas. Praktikum, minimum, maksimum – bular hammasi lotincha yoki lotinchaga yaqin so‘zlar. Men shaxsan shunday deb bilaman.

Biroz jim qolishdi.

– Boqijon aka, – dedi qiz uyalibroq, – bir narsani sizdan so‘ramoqchi edim: biz sinfda Chexovning «Uyqu istagi»ni o‘qidik, go‘dakni o‘ldirgan qizni sud qilmoqchimiz. Da‘vogar go‘dakning onasi – Rahima bo‘ladi, qoralovchi – Sharifjon. Sudyalar ham bo‘ladi. Men qizni oqlab, butun gunohni uning xo‘jayiniga, yosh qizni bu qadar berahm ekspluatatsiya qilgan kishiga qo‘ymoqchiman. Mana shu... Shuni yozdim. Shu to‘g‘rida sizning fikringizni bilmoqchiman. Chexov shunday demoqchi emasmi?

O‘rtoq Baqoyev o‘ylab turib, so‘radi:

– Nafis adabiyot darsini sizlarga kim beradi? Hakimov? Ahmoq odam! O‘z ustida ishlamaydi. Savol alomati hamma vaqt «mi»dan keyin qo‘yiladi desam, kuladi. Gap bunda ham emas...

Mukarram samovar ko‘tarib kirdi. Hamida irg‘ib turib, samovarni opasining qo‘lidan oldi va stolga qo‘ydi. U homilador xotinga samovar ko‘tartirib, qarab o‘tirgan pochchasidan o‘pkalamoqchi edi, biroq uyaldi, indamadi. O‘rtoq Boqijon Baqoyev juda chanqab turgan ekan, ustma-ust to‘rt piyola choy ichdi va terladi.

¹ Rabfak – rabochiy fakultet – «ishchilar fakulteti» birikmasining qisqartmasi.

– Chuchvaradan keyin choy juda yaxshi ketadi-da, – dedi yuzidagi terni artib. – Hmm... soqol ham o'sipti, sartarosh bo'lmasa odamlar maymun bo'lib ketar edi. Maymun, juni to'kilib, odam bo'lgan. Bu haqda Engelsning fikri bor...

– Haligini aytmadingiz, Boqijon aka, – dedi qiz, – Chexov shunday demoqchi emasmi?

O'rtoq Baqoyev yana bir piyola choy so'radi.

– Chexovmi? Hmm... burjuaziya realizmi to'g'risida so'zlaganda eng avval uning obyektiga diqqat qilish kerak. Burjuaziya realistlari tushungan, ular aks ettirgan obyektiv voqelikni anglash lozim bo'ladi. Turgan gapki, Chexovning ijodi boshdan oyoq, butun mohiyati bilan ilk burjuaziya realizmi, ya'ni... hmm... Mukarram, tovuqqa moyak qo'ydingmi? Qo'yish kerak, bo'lmasa daydi bo'lib ketadi... Taba, tovuqdan ahmoq jonivor yo'q – moyak qo'ysang tug'adi?! Nima uchun moyak qo'ysang tug'adi? Xo'roz nima uchun saharda qichqiradi? Ajoyib psixologiya! Biologiya o'qiysizlarmi?

Hamida biologiyadan nimalar o'qiganini, bu o'qish yilida yana nimalar o'tilajagini so'zlab berdi va o'zining oqlash nutqida fiziologik asoslar ham ko'rsatish niyati bor ekanini aytib, yana so'zni Chexov ustiga burdi.

– Hmm... – dedi Baqoyev, – Chexov to'g'risida o'zimning fikrim bor. Boshqalar nima desa desin, har holda uning dunyoga qarashida... Uning dunyoga qarashi Pushkin va Lermontovlarning dunyoga qarashidan farq qiladi. Bir davr, bir sinf, bir mamlakat yozuvchilari bo'lishlariga qaramasdan, mutlaqo farq qiladi!

– Chexov Pushkin bilan bir davrda yashagan emas-ku, – dedi Mukarram, – bizning kutubxonada uning Maksim Gorkiy bilan oldirgan surati bor. Chexov 1904-yilda o'lgan bo'lsa kerak.

O'rtoq Baqoyev biroz o'ng'aysizlandi.

– Sizlar qaysi Chexov to'g'risida gapirayotib-sizlar? Choydan quy!.. Bu Chexov haqidami? To'g'ri, bu 1904-yilning birinchi yarmidami, ikkinchi yarmidami o'lgan... Boshqa ro'molcha ber, bundan piyoz hidi kelayotipti... Men ana u Chexov, ilk burjuaziya realizmining namoyandasi bo'lgan Chexov haqida so'zlayotibman.

– «Uyqu istagi» qaysi Chexovniki? – dedi Hamida.

– Hech shubhasiz, bu Chexovniki. Bu narsa birinchi marta «Sovremennik» jurnalida bosilgan.

Shundan keyin o'rtoq Boqijon Baqoyev uzundan-uzoq so'zlab ketdi. Uning nima to'g'rida so'zlayotganini Hamida bilmas edi. Detirding degan allaqanday mashhur tanqidchi Shelling degan yozuvchiga «sen dastyorga zor bo'lguncha o'g'ling dastyor bo'ladi» deb xat yozgan; Marks Dobroljubovni Mering bilan bir qatorga qo'ygan; Stending degan allaqanday bir dramaturg o'lar chog'ida Demping degan bir tanqidchiga: «Agar butun jonivorlarni Xudo yaratgan bo'lsa, men uning zavqiga qoyil emasman, echkiemar ham jonivor bo'ldimi?» degan... Hamidaning boshi og'irlashib ketdi: ikki marta sekin, og'zini ochmasdan esnadi.

Hamida mezbonlar bilan xayrlashib ko'chaga chiqqanda qorong'i tushgan edi, «Uyqu istagi» to'g'risida pochchasidan hech qanday fikr ololmadi. Uning so'zlaridan nima olgani haqida o'ziga hisob berar ekan, g'uvullab turgan boshida shundan boshqa hech narsa yo'q edi: praktikum, minimum, maksimum; Detirding, Stending, Shelling, Mering, Demping...

1937

O'JAR

*Ul tuta ot quyrug'indan, «bo'l uzun soch» deb qo'ya,
«Tek nega boshda tugul?» Tanqidga muhtoj deb qo'ya.*

Abdulla To'qay

Qutbiddinovga ovchi oshnasi ikkita tustovuq in'om qildi. Tustovuqlar tozalanib, tuzlanayotganda Qutbiddinovning fe'li aynidi, ya'ni bironta shinavanda ulfat bilan birpas dilkashlik qilg'usi keldi. Uning qo'shnisi Zargarov yaqin bir oy bo'ladidi, chorakam bir litr xushbo'y vinoni dumba-jigar bilan ichgani asrab yurar edi, semiz tustovuqning daragini eshitib: «Xayr, qo'y so'ysak yana vino topilar», dedi.

Bu ikki ulfat ahyonda mana shunday dilkashlik qilganlarida suhbat boshdan-oyoq ikki mavzudan chetga chiqmas edi: biri – shu ketishda shaharimiz yana ellik yildan keyin qanday bo'lar ekan; ikkinchisi – so'nggi vaqtlarda fan kishilarni yoshartirish to'g'risida nega indamay qo'ydi?

Qutbiddinovning o'g'li Suyar ovqatdan keyin o'quvchilar saroyiga ketgan edi, soat oltidan o'tib borayotir – daragi bo'lmadi. Shu vajdan Qutbiddinov suhbatning boshlanishida jinday tashvishmand bo'lganidanmi, bu safar mavzu shaharning kelajagi, fanning jimib ketgani emas, bola tarbiyasi bo'lib qoldi. Zargarovning ham o'g'li bor. Ikki ota hozirgi tarbiyani xo'p maqtashdi. Zarga-

rov uzun soʻzdan xulosa chiqarib, «Men yoshligimda shunday tarbiya koʻrgan boʻlsam, hozir yerda turib oyda chorvachilik qilar edim», dedi.

– Men ham, – dedi Qutbiddinov, – men ham koʻp hikmatlar koʻrsatar edim. Lekin birodar... Qani, ichaylik! A uf... Lekin, birodar, har yomonning bir «ammo»si boʻlishi kerak, har yaxshining bir «lekin»i. Hozirgi tarbiya yaxshi. Hech shubhasiz yaxshi! Lekin kamchiligi yoʻqmi? Bor, albatta, bor! Masalan, bolalarga shaxmat oʻynatishni olaylik. Bolaning miyasi shunday miyaki, chunonchi... bizning moliya tili bilan aytganda alohida paragraf!

– Oh-oh-oh! Otangizga rahmat! Kamol toping, doʻstim! Men ham xuddi mana shuni aytaman deb turgan edim. Shundoq, doʻstim, bola deganigizning miyasi... Iye, siz nega oq ichmadingiz?

Fikrlar bir joydan chiqib, ikki tanqidchi koʻp mamnun boʻlishdi. Suhbat yana ham jonlanib ketdi. Hozirgi tarbiyani olib shaxmatga urildi, shaxmatni olib tarbiyaga; ikkovining ham dabdalasi chiqarildi. Qutbiddinov qadahlarni yana toʻldirdi, sanchqi bilan iyagini qashlab davom etdi:

– Shaxmatning yana bir zarari shuki, agar gʻirrom odam bilan oʻynasangiz asabingiz buziladi. Oʻttiz toʻrtinchi yilda Bobojonov bilan oʻynagan edim, gʻirromlik qilib shohimni olib qoʻydi. Shohimni ber, men senga boʻlak narsa beray, desam koʻnmadi, choʻntagiga solib qoʻydi. Jahlim chiqib qolgan ekan, shohsiz oʻynay berdim, baribir qoldirdim. Shundan beri oʻynamaydigan boʻlib ketdim. Nima keragi bor? Xoʻsh, ana qoldirdim, nima boʻpti?

– Shuni ayting, poyezddan qoliptimi?

Soat sakkizdan o'tganda Suyar keldi. U eshikdan juda hovliqib kirgan edi, bularni ko'rib shash-ti qaytdi, sekin ichkarigi uyga kirib ketayotganida Zargarov ko'rib qoldi.

— E, e, yigitcha! Qani, bu yoqqa keling-chi! Ho', barakalla, mulla Suyar! Otasini suyarmi, onasini suyarmi, a? Yo ikkalalarini ham suyarmi?

Qutbiddinovning otalik mehri jo'sh urib ketdi. Suyarning boshidan, yuzidan o'pdi, quchoqladi.

— Albatta, otasini suyar-da, a, o'g'lim? Bizning o'g'il ko'p yaxshi-da: birov bilan urishmaydi, papiros chekmaydi, onasidan otasini yaxshi ko'radi, shaxmat o'ynamaydi...

Suyar o'zining quvonchini tantana bilan e'lon qildi:

— Bugun instruktorimizni qoldirdim, dada!

— E, ana endi! Ko'p bema'ni ish qilibsiz-da, o'g'lim! Shaxmat o'ynamagin demabmidim? Qara, burningdan suv oqyapti, miyang suyulibdi!

Suyar bo'shahib ketdi.

— Shaxmat o'ynagandan emas, — dedi burnini artib, — kecha o'zingiz ariqdan ko'zoynagingizni izlatdingiz...

Qutbiddinov labini burdi.

— Ko'zoynak izlasa, burundan suv oqar emish-mi? Ming la'nat! Bor, uyga kir, darsingga qara!

Suyar ta'bi xira bo'lib kirib ketdi. Qutbiddinov o'g'lining noqobilligidan, andishasizligidan qattiq xafa bo'ldi; nahot otasi shaxmat o'ynamagin dagan bo'lsa-yu, o'ynasa; o'ynaganini yana, ayniqsa, mehmonning oldida, bu qadar tantana bilan e'lon qilsa. Zargarov ko'p bolalar shunaqa ekanligi va Suyar eslik bola bo'lgani uchun bu xildagi qusurlarini yo'qotish qiyin emasligini aytib, ranjigan otaning ko'nglini ko'targan bo'ldi.

– Mening o‘g‘lim-chi, bundan ham battar. Men unga tog‘ muhandisi bo‘lgin desam, «Yo‘q, dada, bilmaysiz, men uchuvchi bo‘laman» deydi. Ha-ha-ha... voy, itvachcha-yey, men bilmas emishman!

Ikki tanqidchi bolalarning otalarga gap qaytarishlarini, otalarning so‘zlarini ba‘zan yerda qoldirishlarini hozirgi tarbiyada bo‘lgan eng katta kamchilikning natijasi hisoblashdi va buni har kuni, har soatda ko‘rib turganlari holda bunga qarshi jamoat fikrini qo‘zg‘aguday bir ish qilolmaganlari uchun o‘zlarini ham ayblashdi.

– Men shu to‘g‘rida gazetaga bir maqola yozsammi deb ham o‘ylagan edim, – dedi Zargarov, – lekin kelishtirolmasman deb qunt qilmadim. Challa-chulpa yozib birovning oldiga «shu to‘g‘rimi?» deb borgani nomus qilaman. Rostini aytsam, ellik oltiga kirib ham birovdan aql o‘rganishni o‘zimga ep ko‘rmayman. Endi, men sizga aytsam, biz birovga aql o‘rgatsak tuzuk. Nima dedingiz?

– Albatta. Lekin men ham maqola yozishga yo‘qman, birodar. Endi biz-ku, o‘tdik, bolalarimiz ham bizday bo‘lmasin deng. Buning uchun bolalarga har xil adabiyotlardan o‘qitish kerak. Bu to‘g‘rida ham hozirgi tarbiya o‘choqlarimizning beparvoligi bor. Chunonchi, men u kuni o‘g‘lingizni imtihon qilib ko‘rdim. Mazasi yo‘q! Hatto Saltikov bilan Shchedrin degan mashhur yozuvchilarni bir-biridan farq qilolmaydi, ikkovi bitta odam deydi. Kula-kula o‘libman. Sizga aytaman deb esimdan chiqibdi.

Zargarov «o‘g‘lim a‘lochi» deb hech kimga so‘z bermas edi, Qutbiddinovning bu kulgisi uni tamom o‘ldirdi.

– Rosti bilan shunday dedimi? Adabiyotdan ham a‘lo baho olgan edi-ku.

– Adabiyot muallimi oshnangizdir.

– Be, Saltikov bilan kim dedingiz hali, Shchedrinmi? Shuni bilmasa men qulogʻini tagi bilan sugʻurib olaman.

Qutbiddinov hamon kular edi.

– Bilmaydi, bahuzur sugʻurib ola bering, azbaroyi Xudo, ikkovi bir odam deydi.

Qutbiddinovning meʼyordan ortiq kulgisi Zargarovning gʻashini keltirdi. Nima boʻlib uning ogʻzidan «Mening oʻgʻlim bilmasa, sening oʻgʻling ham bilmaydi», degan mazmunda soʻz chiqib ketdi. Qutbiddinov ham oʻzining oʻgʻliga ishonganligi uchun, Zargarovning bu boʻhtoniga darrov, issigʻida zarba bergisi keldi.

– Hozir, hozir, – dedi, – Suyar! Ho, Suyar! Bu yoqqa chiq, oʻgʻlim! E, yotganmiding? Mayli, bu yoqqa oʻtir. Bizga bir narsani hal qilib ber: Saltikov katta yozuvchimi, Shchedrin katta yozuvchimi?

Suyar goh otasiga, goh Zargarovga qarar va hayron edi.

– Yoʻq, siz savolni notoʻgʻri qoʻydingiz, – dedi Zargarov. – Bunday: Saltikov ilgari oʻlganmi, Shchedrin?

– Ikkovi bitta odam-ku! – dedi Suyar, nima gap ekanini bilolmay.

Zargarov qiyqirib kuldi, chapak chaldi va bunga ham qanoat qilmay oʻrnidan turib oʻyinga tushdi.

Qutbiddinov doʻq urdi:

– Saltikov bilan Shchedrin-a? Kim aytdi senga?

– Oʻzim bilaman, kitobda bor.

– Kitobda bor? Shaxmatni koʻproq oʻyna, itvachcha!

Qutbiddinov bola bechorani xoʻp urishdi. Zargarov Qutbiddinovni oʻlarday kalaka qilib toza alaminini oldi, buning ham ogʻirligi Suyarga tushdi. Suyar yigʻlab yubordi.

– Undoq demagin, o‘g‘lim, – dedi Zargarov birpas jimlikdan keyin, – dadang bir narsa degandan keyin darrov «Xo‘p, bilmabman» deyishga o‘rgan. Yaxshi emas.

– Noto‘g‘ri aytsalar-chi?

Ikki tanqidchi yalt etib bir-biriga qaradi va bu qarashda ikkovining ham ko‘nglidan bir gap o‘tdi: «Bola ham shunday o‘jar bo‘ladimi?» Suyar ichkariga kirib ketdi. Qutbiddinov ertagayoq Suyarning maktabiga borib katta g‘alva ko‘tarmoqchi bo‘ldi. Zargarov maktabdan ham ko‘ra o‘quvchilar saroyiga borishni ma‘qul ko‘rdi. Anchadan keyin Suyar kattakon bir kitob ko‘tarib chiqdi:

– Mana, – dedi portretni ko‘rsatib, – mana, Saltikov-Shchedrin!

Qutbiddinov «Bu o‘jar bola hamon o‘zinikini ma‘qul qilmoqchi», deb juda g‘azablandi, ammo mehmonning oldida o‘zini tiydi. Zargarov portretning ostidagi yozuvni o‘qib, xuddi qanotli tuya ko‘rganday ajablandi va kitobni sekin Qutbiddinovning oldiga surdi. Qutbiddinov portret va uning ostidagi yozuvga uzoq tikildi, so‘ngra, ko‘zoynagini sekin qulog‘idan bo‘shatar ekan:

– Hmm... – dedi, – Saltikov-Shchedrin! Ko‘rdingizmi, o‘sha vaqtdagi yozuvchilar ham soqol qo‘ygan ekan...

Jimlik cho‘kdi. Suyar indamay ichkariga kirib ketdi. Shu yerda hikoya ham tamom, chunki uning mantiqiy davomi g‘alaba qozongan Suyarning bu ikki tanqidchidan o‘ch olishi bo‘lar edi. Suyar buni lozim topmadi.

1939

MUNOFIQ

Oqibat Nizomiddinova ham soʻz berildi. U katon, ketmonnuxa shapkasini stolga qoʻyib, bir quchoq material bilan minbarga chiqdi, enlik kamarini tortib bogʻlab, «Mana endi soʻzlash payti keldi», deganday majlis ahliga bir nazar tashladi-yu, soʻz boshladi:

– Oʻrtoqlar! Trotskiychi-buxarinchi banditlar, burjua millatchilari...

Ketdi. Ikki kundan beri qattiq tanqid qilina-yotgan Nurmatov, hovuchini qulogʻiga qoʻyib, juda diqqat bilan quloq solar va koʻp maʼnoli, puxta gaplar boʻlayotganiga ishora qilib, bosh qimirlatar edi. Mahalliy va markaziy gazetalardan olingan koʻchirmalar bilan bezatilgan nutqning oʻn minutlik davomida rais majlis ahlini ikki marta tartibga chaqirdi. Kimdir «Takror boʻlmasin!» deb qichqirdi. Shundan soʻng rais Nizomiddinova tanbeh qildi:

– Gapirilgan gaplarni qaytarmang-da, hatto oʻzingiz aytgan gaplarni takrorlayotirsiz! Konkret faktlarga oʻting.

– Oʻtaman, albatta, oʻtaman konkret faktlarga, – dedi Nizomiddinov materiallarni tez-tez varaqlab. – Sabr qiling-da, goʻsht suyaksiz boʻlmaydi... Shunday koʻngilsiz ahvollar toʻgʻrisida signallar boʻlganmidi? Boʻlgan edi. Bu yerda oʻrtoq Ergashevning hushyorligiga tan berish kerak. U menga qanday gaplar gapirgan edi! Gazetaga maqola yozdi – bosilmadi. Oʻzim shohidman.

Ergashev – majlis raisi labini burdi va bosh chayqab:

– Men hech qanday maqola yozgan emasman, sizga hech narsa deganim ham yo‘q, – dedi.

– Degansiz, o‘rtoq Ergashev, kamtarinlik qilmang. Sizga boshqa odamlar to‘sqinlik qildi, bo‘lmasa bunday ziyonchilar, xushomadgo‘ylarni urib patini to‘zitib yuborar edingiz! Ayt dingiz, ayt dingiz, nega tonasiz? Men sizga ayb taqayotganim yo‘q-ku! Xo‘p, mayli, ehtimol, aytmagandirsiz. Mayli, mayli, xo‘p dedim-ku!.. O‘rtoq Buzrukov o‘g‘lining otini Marks qo‘yganda bu o‘rtoq kulgan! Kulgansiz.

– Nizomiddinov, – dedi rais o‘rnidan turib. – Siz odamlarning vaqtini olayotirsiz, axir. Bo‘ladigan gapni gapiring!

– O‘rtoq Nurmatov, guvohlar bor! Bir mush-tumzo‘rdan echki sotib olganingiz ham fakt! Bo-lasi bilan!..

Nizomiddinov favqulodda bir sirni ochib tash-laganday og‘zini artib, yo‘talib qo‘ydi, so‘ngra o‘z xatolari va qilgan ishlari to‘g‘risida so‘zlab ketdi. U fosh qilgan, u gapirgan, u masala qo‘ygan, u signal bergan, u yetarli darajada jiddiy e‘tibor qil-magan...

– O‘z qilmishingizdan gapiring!

– Axir shoshmang, aytguncha qo‘yasizmi, yo‘q-mi?.. Endi, o‘rtoqlar, xushomadgo‘ylik to‘g‘risida. Bizdagi ba‘zi shaxslarning xushomadgo‘ylik fe‘l-at-vorlarini ko‘rib men xijolat bo‘laman, uyalaman...

Zaldan tovush:

– Kimlar?

– Kimlar ekani ma‘lum... Ular uchun men uya-laman, o‘rtoqlar.

– Sizda har qancha uyat bo‘lsa, o‘z qilmishlaringizdan ortmaydi! O‘z qilmishlaringizdan uyaling!

Zalda kulgi. Nizomiddinov bir to‘xtab yana davom etadi.

– Mayli, tanqid qilinglar. Men tanqid qilgan kishini o‘z og‘aynim hisoblayman, qo‘lini qattiq qisib, rahmatlar aytaman...

Eshik yonida o‘tirgan qorovul chol o‘rnidan turib qo‘lini ko‘tardi.

– Ergashev uka, mening bir savolim bor shu odamga... Ayta beraymi? Ayta bersam shuki, bu o‘rtoq 26-chislada, qaysi oy ekani esimda yo‘q, qovunga piyoz qo‘shib yeganlar azbaroyi o‘rtoq Nurmatovni kuldirish uchun... 26-chislada. Ayvondagi ustunga yozib qo‘yganman...

Hamma bir lahza tek qolib, birdan qattiq kulgi ko‘tarildi. Chol «Bu narsa xushomadgo‘ylikka kirmas ekan, shekilli», deb qattiq xijolat tortdi va darrov o‘rniga o‘tirdi. Rais qo‘ng‘iroq chalib g‘ovurni bosdi, so‘ngra Nizomiddinovga qaradi. Nizomiddinovning ko‘ziga chiroqlar xira, odamlar ko‘lankaday ko‘rinar edi.

– Bu mutlaqo noto‘g‘ri, o‘rtoqlar! Askiyabozlikni mahallangizga borib qiling, ota! – dedi.

Chol o‘tirgan yerida tovush chiqardi:

– O‘rtoq Nurmatovning o‘zlari aytsinlar!

Nurmatov qizarib, ma‘nosiz iljaydi va cholning so‘zini tasdiqlab bosh irg‘adi.

– Mayli, – dedi Nizomiddinov peshonasini uqalab, – o‘rtoq Nurmatov ham tuhmat qilsinlar... Har bir aqli bor odam qovunga piyoz qo‘shib yeyish noto‘g‘ri ekanini bilsa kerak... O‘zi to‘g‘risida nima uchun gapirmaydi bu chol? 8-mart kechasi bo‘shagan limonad shishalarini uyiga olib ketgan...

Nizomiddinovning chuldirab qolganini ko'rib chol yana o'rnidan turdi.

– Ergashev uka, men bir og'iz... shisha to'g'risida... yo'q, yo'q, bo'lak gap aytmoqchiman. Shishalarni olib ketganim rost. Mestkomdan so'raganman, mayli degan... Bu o'rtoq g'alati ekan o'zi: Nurmatovga ham yaxshi ko'ringisi keladi, unga qarshi odamlarga ham... Shu chakki! Bir odamning biri o'n sakkiz yashar, biri qirq yashar ikkita xotini bor ekan: yosh xotinning oldiga borganida soch-soqolidagi oq tuklarni yular ekan; qari xotining oldiga borganida qora tuklarini... Shunday qilib bu odam maxovdek bo'lib yurar ekan. Shuni aytib, bu o'rtoqqa aytmoqchiman...

Qiyqiriq, kulgi, chapak bo'lib ketdi. Nizomiddinov qo'lini paxsa qilib, g'azab bilan allanarsalar dedi, ammo hech kim eshitmadi. G'ovur bosilgandan keyin chol davom etdi:

– O'rtoq Nurmatov, yaxshi bo'lsa yaxshiligini ayting, yomon bo'lsa yomonligini ayting. Bilmasangiz qo'ying, bilganlar gapirsin...

– Menimcha, savol ravshan, izohga ehtiyoj yo'q, – dedi rais Nizomiddinovga qarab, – qani, nima deysiz?

– Nimani? Nurmatovni sizlar qancha bilsalaring, men ham shuncha bilaman-da.

– Millatchilik kirdikorlari to'g'risida nima deysiz?

– Millatchilik kirdikorlari, deyman-da!

Zalda kulgi. Kimdir so'radi:

– Shu odam bizning odammi?

– Albatta... bizning odam.

– Nurmatov-a?

– Shoshmang, axir «ammo»sini aytganim yo‘q-ku! Ammo dushman ichiga kirib ketgan bizning odam.

– Nurmatov dushman ichiga kirib ketganmi? Bunday bo‘lsa...

– Shoshmang, axir, «ammo»sini aytganim yo‘q-ku. Dushman ichiga kirib ketgan bo‘lsa ham, bu tariqaki, yovning toshida bo‘lma, ichida bo‘l...

– Demak, bizning odam? – dedi zaldan kimdir.

Nizomiddinov esankirab qoldi, ikki-uch mar-ta og‘iz rostlab, hech narsa deyolmadi, ancha o‘ylanib turib, oxiri dedi:

– Axir bittasiga ko‘ninglar-da, nima bu?!

– Yo‘q, biz uchinchisiga ko‘namiz, «Men la-ganbardorman, munofiqman», deng, mana bunga ko‘namiz!

– Men tegishli joyda gaplashaman, – dedi Nizo-middinov qog‘ozlarini yig‘ishtirayotib, – men och-dim bu ishlarni, men fosh qildim...

– Navbatdagi so‘z o‘rtoq Rahmatovga. O‘rtoq Hakimova tayyorlansin...

1937 yil

AYB KIMDA

Hamroyev kechki ovqatdan keyin birpas cho‘zilmoqchi bo‘lgan edi, to‘g‘ri kelmadi: narigi uy to‘polon – bolalar bir-birini yostiq bilan urib o‘ynayotibdi, soat sakkiz yarimda majlisga borish ham kerak. Kecha Hamdam ota-onalar majlisi bo‘lishi to‘g‘risida maktabidan qog‘oz olib kelgan.

Hamroyev hech qachon majlisga borgan emas, ammo fursati bo‘lganda bir tayyorlanib bormoqchi va bola tarbiyalashni bilmagan yoki bu ishga sovuq qaragan o‘qituvchilarni uyaltirmoqchi edi. Bu niyat uning xotini Sobiraxonga juda ma‘qul bo‘ldi.

– Gaping, izza qiling! Bolalar maktabda o‘qib qayta bevosh bo‘lib ketyapti. Siz uyda yo‘q vaqtlarda Hamdamingizning dastidan menga kun yo‘q. Ilgari-lar urib yengar edim, endi uray desam qochib tomga chiqib ketadi, tomda turib menga tilini ko‘rsatadi.

Hamroyev qo‘yin daftariga nimalarnidir yozdi.

– Xo‘sh, tag‘in nimalar qiladi?

– Tag‘in... ursam «Baribir og‘rimaydi», deb xir-xir kuladi... Ha, aytgancha, bir yildan beri biron marta «aya» deganini eshitganim yo‘q, hamisha «Turondot» deydi.

Hamroyev kulib yubordi. Bu laqabni Sobiraxonga o‘tgan yili may bayramida birovnikiga mehmon bo‘lib borishganida o‘zi qo‘ygan va shu bilan hammani kuldirgan edi.

– «Turondot» deydimi-a? Lekin buni majlisda gapirib bo'lmaydi, chunki... lekin bir tomondan, gapirilsa ham bo'ladi, bola degan kattalarning gapini gapirmasligi kerak.

– Albatta! Maktabda shunaqa narsalarni o'rgatmasa nimani o'rgatadi? Quruq ilm bilan bola bola bo'lar ekanmi?

Hamroyev Sobiraxonning shikoyatlarini, gazetalarda o'qigan, odamlardan eshitgan tarbiyaga doir gaplarni yozib qo'yin daftarini to'ldirdi, keyin bularning hammasidan xulosa chiqardi:

– Men biron qog'ozga o'qimasdan qo'l qo'y-sam, sen biron ko'ylakning yoqasini qiyshiq qadab qo'ysang, ishga sovuqqonlik bilan qaraganimiz uchun javobgar bo'lamiz, nima uchun bola tarbiyasiga sovuqqonlik bilan qaragan o'qituvchiga qonun yo'q, qani, chaqir bu yoqqa Hamdamni!

Narigi uydan, uvadasi chiqib ketgan yostiqni ko'tarib, Hamdam chiqdi.

– O'tir, bu yoqqa! Xo'sh, sen nima uchun ko'cha bolalariga o'xshab axloqsizlik qilasan!

Hamdam yostiqni kursiga qo'yib ustiga o'tirdi va onasiga qaradi.

– Nima qildim?

– Men so'rayotibman, menga qara! Nima qilganingni bilmaysanmi? Nima uchun oying urganda... xayr, bu ham mayli. Nima uchun oyingni «aya» demay... yo'q, nima uchun tomda turib, ayangga... umuman tomlarda yurar emishsan, yer ko'tarmaydimi? Maktabda senga shuni ta'lim beradimi? Qani daftarlaring?

Hamdam ayasiga qaradi.

– Qachon men tomda yuribman?

– Yo‘q, tomni qo‘y, menga daftarlaringni ko‘rsat! Bu yil o‘qish boshlangandan beri nechta «a‘lo» baho olding?

– Bitta ham... yomon baho olganim yo‘q. Mana...

Hamroyev daftarlarini varaqlay boshladi.

– Xo‘p, hozir ko‘ramiz... «yaxshi!»... «o‘rta»... «o‘rta»... Qani «a‘lo»? Ruschadan nima uchun «yaxshi»?

– A‘lo o‘qisam ham o‘qituvchimiz «yaxshi» qo‘yadi, «a‘lo»dan «yaxshi» yaxshi deydi.

– Ha-ha! Hali siz yolg‘on gapirishni ham bilasizmi?! Qani, beriroq kel, ko‘zimga qara! «Yaxshi» yaxshi deydimi?

Hamdam yolg‘on gapirishning bunday oqibatini umrida birinchi ko‘rishi edi, yig‘lab yubordi.

– Menga qara deyman! Kim o‘rgatdi senga yolg‘on gapirishni? Qaysi domlang?

Sobiraxon aralashdi:

– Qo‘ying endi, minba‘d yolg‘on gapirmaydi. Voy, tavba, ruschadan nega «yaxshi», baloday gapiradi shekilli-ku!

Hamroyev Hamdamning qulog‘idan cho‘zib, o‘ziga qaratdi.

– Tag‘in yolg‘on gapirasanmi? Bundan keyin yolg‘on gapiradigan bo‘lsang, bilib qo‘y, men oyingga o‘xshab og‘rimaydigan qilib urmayman-a!.. Shu yolg‘on gapingdan keyin ruschadan «yaxshi» olganingga ham ishonmayman. Qani, xo‘sh, masalan, choynakning qopqog‘ini ruscha nima deydi? Samovarning jo‘mragini nima deydi?

Hamdam ikkovini ham bilmadi va yig‘laganicha narigi uyga kirib ketdi. Hamroyev qo‘yin daftarini olib nimalarnidir o‘chirdi, yana nimalarnidir yozdi.

– Yo‘q, – dedi daftarini cho‘ntagiga solib, – bu ishga jiddiy qarash kerak. Shunday bo‘lgandan keyin majlisga jiddiy tayyorgarlik ko‘rib borilmasa bo‘lmaydi. Tarbiyaga doir kitob ko‘p.

– Soat sakkiz bo‘ldi, – dedi Sobiraxon.

Hamroyev o‘ylanib qoldi: borsa, albatta, gapirishi kerak, gapirmaydigan bo‘lsa, borishning keragi yo‘q. So‘zga chiqqanda gapni nimadan boshlaydi, nima to‘g‘rida gapiradi va qanday xulosa chiqaradi.

– Yo‘q, bu xilda borishdan foyda yo‘q, Turon-dot, – dedi, – bu safarcha siz boring. Men yanagi safar jiddiy tayyorlik ko‘rib boraman.

– Qo‘ysangiz-chi! Umrimda bormagan joyimga qanaqa qilib boraman. Mening borishimdan nima foyda?

– Foyda bo‘lmasa ziyon ham yo‘q-ku!

Er-xotin foyda-ziyon to‘g‘risida tortishib soatni sakkiz yarim qilishdi.

Hamdam chiqdi.

– Nima qilib o‘tiribsizlar? Direktor juda tayinlagan edi, xatni topshirmagandirsan deb ertaga meni urishadi.

– Oying bormaydi, borishidan foyda ham yo‘q, men yanagi safar boraman.

– Mudir so‘rasa shunaqa deymanmi?

– Nega? Kap-katta bo‘lib shunga ham vaj topolmaysanmi? Dadam ishdan kech keldi, oyim betob yotipti degin!

Hamdam dadasiga qaraganicha uzoq turib qoldi. U ertaga xuddi shunday deydi.

1940

IKKI YORTI – BIR BUTUN

Kamolxonov iltimosiga «xo'p» degan javobni kutib, savol alomatiday gajak bo'lib turganida telefon jiringlab qoldi. Bo'lim mudiri Sulaymonov go'shakni oldi.

– Labbay... ha... ha... a? Vah-hah-ha-ha...

Negadir Kamolxonov ham kuldi va qomatini rostlab, kursiga sekin o'tirdi.

– Albatta, albatta, – dedi Sulaymonov jiddiy qiyofada, – masalan, baliq ko'p yaxshi narsa – qovurilsa qanday shirin bo'ladi! Biroq qovundan baliq hidi kelsa, ko'nglingiz ayniydi.

Kamolxonov, bu so'zni kulgi uchun aytilgan gumon qilgan bo'lsa kerak, o'zini qattiq kulgiga chog'lagan edi, Sulaymonovning kulmaganini ko'rib, o'zini jiddiy ko'rsatish uchun qoshlarini chimirdi, ustki labini so'ra boshladi.

– Qachon? – dedi Sulaymonov achchig'i kelib, – o'zingiz bilasiz-ku, birodar, mingta xushomadgo'yni ho'l olib borib, quruq olib kelaman-a! Darrov taniyman-da. Otam sigirning sersut yoki kamsutligini ma'rashidan bilar edi. Yo'q, yo'q, ishoning! Kecha hammomga kirgani chipta olayotsam, kassir «Sovun kerak emasmi?» deydi. Bu nima degani? Men, birodar, yerning tagida ilon qimirlasa bilaman.

Sulaymonov shu gapni aytib, Kamolxonovga bir qarab qo'ydi; shu qarash bilan faqat «Ko'rdingmi, men shunday odamman», demoqchi edi, xolos.

Kamolxonov o'zidan hadiksirab, jinday qizardi, ammo sirini boy bermadi.

Sulaymonov go'shakni qo'yib, tantanali ravishda tugmachani bosdi. Kotiba kirdi.

– Ayting, ovqat keltirilsin? – dedi Sulaymonov va Kamolxonovga murojaat qildi.

– Endi bo'ladigan gap shuki, birodar, bu hojatingizni chiqarish ko'p qiyin, ko'p qiyin, birodar. Kamolxonov iljaydi.

– Bilaman, o'rtoq Sulaymonov, faqat qiyin bo'lgani uchungina sizning oldingizga kirdim. Siz, endi qiyin deb... kamtarlik qilayotibsiz-da. Eshakni yashirsangiz hangrab sharmanda qiladi. Tag'in ko'nglingizga kelmasin, misol uchun aytayotibman, azbaroyi ochiqligim uchun... Siz aravaning gupchagini yerga ko'msangiz, Xudo ursin, bodring ko'karib chiqadi!

Sulaymonov juda iyib ketdi, labidagi mamnuniyat tabassumini yashirish uchun o'ng qo'li bilan so'l mo'ylovini silay boshladi. Ovqat keltirildi. Sulaymonov bedananing suvxo'ragiday kichkina xurmachani oldiga tortdi va bo'lak gap topolmay, qaymoqning ta'rifini qildi:

– Bir shaharning qaymog'i boshqa shaharning qaymog'idan farq qiladi-a?

– Ha, albatta!

– Ha, barakalla! Qaymoqni bir yalab qaysi shaharning qaymog'i ekanini ayta olasizmi? Men darrov aytaman. Bay-bay... men yegan qaymoqlarni ariq qilib oqizsangiz hech qanday to'g'on turish bermaydi. Shuning uchun qaymoqning yaxshi-yomonini darrov ajrataman. Mana buningday qaymoqni umrimda yegan emasman. Ko'ring-a, ajoyib!

Sulaymonov non bilan qoshiq uzatdi. Kamolxonov taraddudlanib qoldi: qaymoqdan, masalan, bir qoshiq yemak xushomadgo'ylikka kirmas-mikin?

Telefon jiringladi. Sulaymonov go'shakni oldi. Kamolxonov jilmaydi va nazokat bilan nonga qaymoq surtib bir tishladi. Ajab, shunday maqtalغان qaymoq qatiqning mazasini beradi! Qatiq bo'lganda ham qanday – achigan qatiq! Kamolxonov nonni bir iloj qilib yedi va mazza qilganiga ishora qilib, bosh chayqadi.

– Qalay? – dedi Sulaymonov go'shakni qo'yib, – umringizda shunday qaymoq yeganmisiz?

– Haqiqatan... Sigirda bir gap bo'lsa kerak. Men eng yaxshi qaymoqni Marg'ilonda yegan edim, buning oldida uni un atalangan sut desa bo'ladi. Xushbo'yligini ayting...

Sulaymonov qaymoqdan bir qoshiq olib ichdi-da, birdan afti burushdi, tuflagani joy izladi, tufladi.

– E, o'lmabsiz, – dedi u og'zini artib, – axir, bu qatiq-ku!

Kamolxonov bir irg'ib tushdi, gangidi:

– Yo'g'-e, rostdanmi? – dedi shoshib va qoshiqdagi yuqni yalab uzoq ta'mini oldi. – Haqiqatan, qatiqqa o'xshaydi.

– Qatiqning o'zi! Puf... Isini qarang, achigan qatiq!

– Darhaqiqat, achigan qatiq, – dedi Kamolxonov va yana yalab ko'rdi, – yo'q, buzilgan qaymoqdir. Men hali betini yegan ekanman-da. Yaxshi qatiqning beti qaymoqday bo'ladi-ku!

Kabinetga ikki kishi kirdi. Kamolxonov o'rnidan turdi.

– Endi men ishni boshlay beraymi?

– Va'da berib ustidan chiqmasam to'g'ri kelmaydi-da.

– Va'da bersangiz bas, qilmasangiz ham mayli.

Kamolxonov oyog'ining uchida yurib chiqib ketdi.

Idora xizmatchilarining bir majlisida Sulaymonovni rosa sulaytirishdi. Kamolxonov kim nima desa «To'g'ri!» deb chapak chalar edi.

1936

ASROR BOBO

Ultarmalik Asrorqul Haydar otaning qadrdon oshnasi bo'ladi.

Oq poshsho mardikor olgan yili bir kuni kechqurun Haydar ota Usta Mo'minning do'koniga chiqsa, bir begona kishi dam bosib o'tiribdi, surishtirsa «ultarmalik qochiq», deyishdi.

Shundan uch-to'rt oy burun «Ultarmada g'ulu chiqdi, shahardan askar kelib ancha odamni haydab ketdi, bularni guberning¹ o'zi so'roq qilari emish», degan gap tarqalgan edi. Bu odam o'sha vaqtda qochib qolganlardan biri – Asrorqul degan tegirmonchi ekan.

Olomon bir nimaga qasd qilib to'lishib turganda bir og'iz gap kifoya qiladi. Asrorqul o'shanda olomonni yorib chiqib, «Oq poshshoning devori yiqilgan bo'lsa, o'zining yurtidan mardikor olsin, biz bor-maymiz», debdi. Shundan keyin olomon xuruj qilib mingboshining uyiga boribdi. Mingboshi qochibdi. Shahardan askar chiqibdi... Asrorqul o'shandan beri qishloqma-qishloq qochib yurar ekan.

Usta Mo'min yolg'izqo'l bir kosib edi. Asrorqul uning damini bosib, bo'lak ishlarga qarashib, do'konida yotib yurdi. Bu odam o'zi o'ttiz beshlarga borib qolgan bo'lsa ham bola-chaqa qilolmagan, otasidan qolgan meros – tegirmonini aylan-

¹ Guber – gubernator, gubernator boshlig'i, hokim.

tirib, kunini o'tkazib yurgan ekan. Keyinchalik Haydar ota ikkovi oshna bo'lib qoldi. Haydar ota ba'zan kechalari uning oldiga kirib, birpas-yarimpas gaplashib o'tiradigan bo'ldi. Shunda Asrorqul tegirmoni to'g'risida gapirib xafa bo'laverganidan keyin Haydar ota bir kuni Ultarmaga borib, tegirmondan xabar oldi. Asrorqul qochgandan keyin Ultarmaning amini tegirmonni «Poshsholik bo'ldi» deb o'ziniki qilib olgan ekan.

Oradan bir necha oy o'tib, bir kuni Haydar ota shaharga borgan edi «Oq poshsho taxtdan tushdi», degan gapni eshitib qoldi. «Undoq bo'lsa, tezroq borib Asrorquldan suyunchi olay», deb kelsa, Asrorqul bu xabarni allaqachon eshitib, Ultarmaga jo'nabdi. Lekin ikki haftadan keyin bo'shshagani-cha qaytib keldi. Haydar ota «Ha?» desa, «Oq poshsho taxtdan tushgani bilan, oq amin aminligidan tushmapti» dedi.

Petrograd¹, Toshkentda, Qo'qonda urushlar bo'lib, «oq aminlar» aminligidan tushgandan keyin ham Asrorqul Ultarmaga borolmay yurdi, sababki, bu qishloq bosmachilarning uyasi bo'lib qolgan edi. U tegirmonidan, qishlog'idan ko'ngil uzganidan keyin, Haydar ota bosh bo'lib bir beva xotinga uylantirib qo'ydi. Asrorqul farzand ko'rdi. Usta Mo'min, rahmatlik, xat bilar edi, kitob ko'rib, bolaning otini Yodgor qo'ydi – «O'z yurtida qochoq bo'lib yurgan kunlarigandan yodgor bo'lsin», dedi.

Shunaqa qilib Asrorqul ko'p yillar shu yerda turib, yurt tinchigandan keyin bola-chaqasi bilan Ultarmaga ko'chib ketdi; tegirmoni buzilib

¹ Petrograd – hozirda Sankt-Peterburg.

ketgan ekan, tuzatdi; kolxozga¹ shu tegirmoni bilan kirdi.

Ultarma bu yerga xiyla olis bo'lsa ham, bu ikki oshna bordi-keldi qilib turishar edi. Asrorqulning o'sha o'g'li Yodgorboy askarlikni bitirib kelganda, Haydar otaning jiyaniga bo'lishamiz, deb turishgan edi, mana bu urush chiqdi-yu, to'y keyinga qoldi.

Shu bu yil to'qqizinchi sanada mana shu Asrorquldan Haydar otaga xat keldi. Xat mujmalroq: Asrorqul undan xafami, nima balo... Bir gap bor! Haydar ota har nima bo'lsa ham borib ko'rib kelay, deb yo'lga chiqdi.

Haydar ota Ultarmaga xuftondan keyin yetdi. Asrorqul samovarda ekan, uni kichik o'g'li Abror qarshi oldi. Kampir, bechora, bemahal bo'lsa ham, qozon osdi. Haydar ota undan Yodgorboyini so'rab:

– Xat kelib turibdimi? – degan edi, kampir, o'zi to'lib turgan ekan, ko'zyoshi qildi.

– O'rtog'ingiz boshinga bitgan bir balo bo'ldi. Yodgordan kelgan xatlarni menga bermaydi, Abrorga ham ko'rsatmaydi; xat kelmay qo'ygan bo'lsa, uni aytmaydi. O'zining ahvoli bu: qarigan chog'ida buzilib, samovardan beri kelmaydi – samovarchilik qiladi. Avvallari bu ish hammaga biram erish ko'rindi, biram g'alati tuyulniki, bolam bechora Abror nomuslarga o'ldi. Bilmagan odam nima deydi? O'g'li boqolmapti, kuni o'tmapti deydi-da! Raisga aytdik, jamoaga o'zim bordim – bo'lmadi: «Kim samovarchilik qilishimga to'sqinlik qiladigan bo'lsa, mening dushmanim bo'ladi,

¹ Kolxoz – kollektivnoye xozyaystvo – «jamoaa xo'jaligi» birikmasining qisqartmasi.

tumanga ma'lum qilaman» deпти. Xayriyat, shu to'g'rida rais bilan san-manga borib uning ustidan tumanga arz qildi-yu, gap nima, so'z nima ekan – hammaga ayon bo'ldi.

– Samovarchilikka yarayaptimi, axir?

– Ha, baloday... Hassasiz yuradi...

Shu paytda Asrorqulning o'zi kelib qoldi. Haydar ota uni dabdurustdan tanimadi. Uning tetikligi, shaxdam qadam tashlashi yosh bolaga chiqqan soqolday kishining kulgisini qistatar edi; lekin xo'p ozibdi, qorayib ketibdi, shuni o'zi ham bilar ekan, shekilli, oldini olib:

– Ozibmanmi, qorayibmanmi? – dedi.

– Yo'q, juda joyida... Mayiz bo'libsan... Xo'sh, Yodgorboydan xat kelib turibdimi?

– Har xatida seni so'raydi... O'g'lim, Abror, bitta chilim sol!

Asrorqul ilgari chilim chekmas edi. Haydar ota shuni so'ray deb endi og'iz rostlagan edi, kampirga ko'zi tushib qoldi. Kampir o'choqdan cho'g' olayotgan Abrorning panasiga o'tib, «Ayting, xatni ko'rsatsin», deb ishora qildi.

Haydar ota unga sekin bosh irg'itib:

– Ha, ishqilib boshi toshdan bo'lsin. Qani, bironta xatini o'qiylik, bo'lmasa, – dedi.

– Do'konda, hamma xati samovarda.

Kampir juda to'lib qolgan ekan, toqat qilolmadi:

– Birontasini ko'rsatsangiz o'lasizmi? Hammaning yuragini qon qildingiz-ku? – dedi.

– Yaxshi xat yozsa ham yig'laysan, yomon xat yozsa ham yig'laysan, nima qilaman ko'rsatib?

– Yig'lasam, ko'z yoshini sizdan qarz olmayman.

Kampir yig'lab yuborgan edi, Asrorqulning achchig'i keldi.

– Tag‘in!.. Ammo-lekin, xo‘p kaltakbop xotin bo‘libsan-da! Burungi zamon bo‘lsa, bironta qovurg‘angni butun qo‘ymas edim!..

– Mana, uring, sindiring qovurg‘amni! Qo‘rqmay qo‘ya qoling, arz qilmayman.

– Arz qilishingdan qo‘rqmayman, xotin urgani nomus qilaman!

Asrorqul chilimni shunday qattiq tortdiki, sarxonadan alanga ko‘tarildi; avzoyidan hozir kampirni xafa qiladigan ko‘rinib qoldi, Haydar ota sal bosarmikinman deb:

– Qo‘y endi, ozor berma, ko‘ngli yarimta, – degan edi, Asrorqul qayta avj oldi:

– Ko‘ngli yarimta bo‘lsa, miyasi ham yarimtami? Uyingni o‘g‘ri bossa, o‘g‘lingni sandiqqa solib qo‘yib, qo‘shnini chaqirmaysan. Hammaning ham farzandi o‘ziga aziz.

– Aziz ekanligini bilsangiz bo‘pti-da! Bolamni sog‘inaman, sog‘inganimdan keyin yig‘layman... – dedi kampir kuyunib.

– Mayli, yig‘la, yig‘i goyida xafalikni yozadi, lekin hamma qatori yig‘lagin-da.

– Hamma qanaqa yig‘lar ekan?

– Hamma qo‘li bo‘shaganda yig‘laydi, sen yig‘idan bo‘shamaysan. Na o‘zingga qaraysan, na uyga. Chirog‘ning shishasini qara!.. Qishloqda hech kimning uyida pashsha yo‘q, biznikida kechasi ham burun talashadi.

– Yuragimga sig‘maydi, sig‘maydi yuragimga hech narsa!

– Barakalla!.. Yodgorboyga shunaqa mehribonman degin? Beri kel, o‘tir. Ma, bir piyola choy ich, ko‘zyoshi bo‘ladi... Shunaqa mehribonman degin? Abror, o‘g‘lim, ana u behining kallagiga gazeta

qistirib qoʻygan edim, shuni olib kel. Barakalla... Xoʻsh, shunaqa mehribon boʻlsang, mana bunga quloq sol: «...Shu vaqt ichida, yaʼni ikki yillik urushda SSSRning¹ koʻrgan talofati 35 ming zambarak, 30 ming tank, 23 ming samolyotdan iborat». Tushundingmi? Boshqasini qoʻy, nobud boʻlgan zambarak shuncha boʻlsa, hammasi qancha ekan? Shuncha zambarak bir kunda qancha oʻq chiqaradi deb oʻylaysan? Shuncha oʻqni kim yetkazib berib turadi? Oʻsha Yodgorboyga oʻxshagan askar bolalarning ota-onalari, aka-ukalari, opa-singillari, xotinlarimi?.. Yodgorboyga oʻxshagan askar bolalarning ustiga dushman 100–200 samolyotni birdan yuboradi. Dushman samolyotlarini daf qiladigan koʻp va zoʻr samolyotlarni kim yasab berib turadi? Yana oʻsha ota-onalar, aka-ukalarmi? Shularni ham mehri muhabbati bordir. Shular ham sogʻinishar deyman? Yo senchalik sogʻinishmasmikin? Senchalik sogʻinishadi, lekin senga oʻxshab sogʻinishmaydi! Bularning yuragiga hamma narsa sigʻadi! Durust, sen samolyot yasolmaysan, ketmon chopolmaysan... lekin qilaman desang, qoʻlingdan ish keladi. Sening koʻkragingda oʻt bor, soch shu oʻtni, hoʻl-u quruq baravar yonsin. Bizni hamma narsadan benasib qilmoqchi boʻlgan Gitler hozir ham ancha narsadan mahrum qildi. Qani ilgari qishloq? Hozirgacha ham yonmagan yurak boʻlsa mana shuni eslatishing bilan alanga oladi. Alanga ol-dir, yondir! Shunda farzand dogʻiga qolgan gitlerchilar koʻpayadi, yaxshi boʻladi...

¹ SSSR – Soyuz Sovetskix Sotsialisticheskix Respublik – «Sovet Sotsialistik Respublikalar Ittifoqi» birikmasining qisqartmasi.

Asrorqulning tovushi o'zgardi. U irg'ib o'rnidan turdi-yu, chilimni ko'tarib o'choqboshiga qarab ketdi. Haydar ota bildiki, uning o'pkasi to'ldi. Buni kampir ham payqadimikin, deb sekin razm solsa, payqabdi; payqabdi-yu, aftidan, ko'ngliga g'ulg'ula tushibdi. Haydar ota buni uning «qilt» etib yutinigandan bildi. Bu orada Asrorqul chilimni chekib bo'lib, kampirni chaqirdi.

– Qani, kel endi, oshingni suz! – dedi. Keyin tegishdi: – O'zim suzib bera qolaymi? O'tirishngandan oshni og'zingga solib, jag'ingni qimirlatib qo'ymasam, chaynamaydiganga o'xshaysan...

Kampir yalt etib Haydar otaga qaradi, shu qarashi bilan «Hazillashayotibdi, xayriyat» deganday bo'ldi.

Asrorqul kelib o'tirdi. Uning chakka tomirlari chiqqan, nafas olishi bejo edi.

– Ha? – dedi Haydar ota.

– Hech... chilim eltgandir.

Haydar ota ichida «hmm...» dedi-yu, bo'lak gap so'ramadi. Shundan keyin kampirning «Yodgor-boydan kelgan xatlarni bizga ko'rsatmaydi», deganiga o'zicha ma'no berdi.

Osh ustida gapni yana Asrorqulning o'zi boshladi.

– Urushdan yarador bo'lib kelgan Sodiqjon degan yigit o'tgan juma kuni samovarga kelib, urushda ko'rganlaridan ancha gapirib berdi.

Kampir urushdan kelgan kishining daragini eshitib, betoqat bo'lib qoldi...

– Nima deydi Sodiqjon?

– Olaver, olaver, aytib beraman! Choydan quy... Shu Sodiqjon bir yigitning qanday o'lganini aytib berdi. Qattiq bir jangdan keyin bular o'n to'rt ki-

shu nima bo'lib boshqalardan ajralib qolishibdi; ikki kecha-yu ikki kunduz o'rmonma-o'rmon yo'l yurib, kichkina bir qo'rg'onchaga duch kelishibdi. Bu qo'rg'onchada nemislar bormi, o'zimiznikilar bormi – bilib bo'lmabdi. «Shuning uchun, – deydi Sodiqjon – biz, ikki kishi, oldin borib bilib keladigan bo'ldik. Menga Og'abekov degan yosh, niho-yatda chiroyli bir armani yigit hamroh bo'ldi». Bu yigit yo'lda Sodiqjonga xotinidan kelgan xatni, xotini bilan bolasining suratini ko'rsatibdi, hasrat qilibdi. «Ekin oralab borayotgan edik, – deydi Sodiqjon, – katta yo'lga chiqib shunday qarasa, yo'lning chetida ag'anab yotgan bir avtomobilning yonida uchta nemis o'tiribdi. Darrov yotib oldik». Sodiqjon avtomatini to'g'rilab, tepkisini bosay deganda, haligi yigit qo'lini mahkam ushlabdi: «Shoshma, – der emish, – xat o'qiyotibdi. Xotinidan kelgandir, bolasidan kelgandir...» «Men, – deydi Sodiqjon, – uning gapiga quloq solmasdan tepkini bosdim, lekin sal hayallabman: uchchala nemis yiqilgandan keyin yonimga qaragam, Og'abekov qip-qizil qonga bo'yalib yotibdi». Sodiqjon ko'tarib qarasa, hali joni chiqmagan ekan, ko'zini ochibdi.

U yigitning bekorga nobud bo'lgani kampirga xo'p alam qildi. U avval nemisni qarg'adi, keyin yigitdan koyidi:

– Axir, seni bola-chaqangdan ayirgan-ku shu qurib ketgurlar edi, uni otaman degan kishining nega qo'lini tutasan! Xat o'qiyotibdi emish-a! Bola-chaqasi bilan qo'shmozor bo'lmaydimi!.. O'ziga o'zi qilibdi-da.

– Ha, Sodiqjon ham shuni aytmoqchi bo'lgan ekan-u, aytmabdi. Yigit sho'rlik jon berayotganida o'zi iqror bo'libdi: «Bola-chaqangni yaxshi ko'rsang,

bola-chaqang to'g'risida o'ylama», debdi. «Shu gap, – deydi Sodiqjon, – keyinchalik jangchilar orasida maqol bo'lib ketdi»... Shunaqa, ko'ngilni o'z ixtiyoriga qo'yib berish urushda, urushdagina emas, shu yerda ham kishini g'aflatga soladi. Aql, fahm-farosat bilan ko'ngilni yo'lga solib turish kerak. Aqli, ko'ngilni yo'lga sololmaydigan kishi buzoq ma'rasa ham uh tortaveradi, sababki, buzoqning ma'ragani – yig'lagani bo'ladi... Abror, qo'lga suv ol, o'g'lim!

Kampir joy solayotib Haydar otaga yana «Aytin, xatni bersin», deb imladi. Haydar ota ham unga imo bilan «Samovarda ekan, ertaga o'zim olib kelaman», dedi.

Asrorqul erta bilan barvaqt turib ketdi. Haydar otani «Tushga yaqin tegirmon boshiga chiqib borsin», deb kampirga tayinlabdi.

Tegirmon Sho'xsoyning bo'yida edi. Haydar ota shu bahona bilan u yoq-bu yoqni ham ko'ray deb, aylanishroq bo'lsa ham bozor boshidan yurdi...

Haydar ota xayol bilan bo'lib tegirmon boshiga yetganini ham bilmay qoldi. Soy bo'yida behisob daraxtlar orasiga ko'milgan tegirmon guvullar edi.

Asrorqul samovarni juda bahavo joyga qilgan edi. Ikki tom bo'yi pastda Sho'xsoy shovullaydi. Tegirmonni ko'mib yotgan daraxtzor pastda xuddi samovarning sahnidagi gulzorga o'xshar edi. Tepalikdagi chinor, ikki tup sadaqayrag'och to'rt-besh kishilik talay supalarga soya solib turardi. Supalarning oralariga, atrofiga anvoyi gullar ekilgan.

Haydar ota bir tup sadarayhonga qo'l urib iskadi, so'ngra shoxidan sindirayotgan edi, kim-

dir «Hay, hay!» dedi. Haydar ota orqasiga qaradi. Shiyponda Asrorqul kulib turar edi.

– Ammo-lekin, Asrorqul, baraka top! – dedi Haydar ota rayhonni chakkasiga taqib, – umringda samovarning jo‘mragini ushlamagan bo‘lsang ham, ko‘p to‘qimtabiat samovarchilarga ibrat bo‘ladigan ish qilibsiz. Lekin choyxo‘r yo‘q-ku?

– Choyxo‘r kechqurun keladi... Kel, o‘tir.

– Sen kampirga tayinlaganing uchun kelganim yo‘q, o‘zimcha keldim. Sendan ikki narsani so‘ramoqchi bo‘ldim. Bittasi shuki, nega birdan samovarchilikni ixtiyor qilib, shu tufayli raislar bilan urishding, demoqchi edim, endi mana bu samovaringni ko‘rganimdan keyin, samovarga muncha ishqing tushib qoldi, desam to‘g‘ri keladi.

– Samovar senga yoqdimi, axir?

– Yoqdi!

Asrorqul soyning narigi yuzida otliq kelayotgan bir bolaga qarab qo‘l silkidi. Bola ham qo‘li bilan «yo‘q» deb ishora qildi. Haydar ota Asrorqulning tajang bo‘lganini payqab:

– Qanaqa bola u? – dedi.

– Shogirdim. Beshserkaga yuborgan edim. Beshserkalik Abdumajid degan yigit urushdan yarador bo‘lib kelgan. Shu yigitni yaqin o‘n besh kundan beri olib kelolmayman. Ikki martaba odam yuborganimda xotini unamabdi, hali darmonga kirgani yo‘q, uzulikadi, debdi. Uylanganiga yigirma olti kun bo‘lganda askarlikka ketib qolgan ekan... Bilmadim, bugun nima vaj qildi ekan.

Haydar ota tushunolmay:

– Nima qilarding uni, biron gaping bormidi? – deb so‘radi.

– Yo‘q, uning menga, mening choyxo‘rlarimga gapi bor... Rahmatlik Usta Mo‘minga kechalari jangnoma o‘qitib eshitganlarimiz esingda bormi? O‘sha hazilakam urushlar to‘g‘risida lof-qof urilib yozilgan jangnomaga shuncha qiziqar edik. Mana bu butun Yer yuzini titratayotgan urush to‘g‘risidagi jangnoma qiziq emasmi? Urushga borib kelgan mana shunday yigitlarning har qaysisi bir jangnoma. Shuning uchun tumanimizning qayeriga urushdan birov kelsa, darrov darak topaman, oldirib kelaman.

Bu orada haligi bola ko‘prikdan o‘tib, otni soy bo‘yiga bog‘ladi va o‘zi yuqoriga chiqib keldi. U Haydar ota bilan so‘rashdi, so‘ngra Asrorqulga xat berdi. Asrorqul xatni tovush chiqarib o‘qidi:

«Hurmatli Asrorqul ota!

Kecha o‘zim bormoqchi edim, shahardan mehmonlar kelib qolishdi. Biz bugun Qorashaharga bormoqchimiz. Ertaga kechqurun mehmonlar bilan birlikda xizmatimizda bo‘lamiz.

O‘g‘lingiz Abdumajid».

Asrorqul xatni o‘qib bo‘g‘ildi.

– Mehmonlari bilan kelaversa bo‘lmas ekanmi? Bu bola meni ertaga ham aldaydi. Qorashaharda nima qilar ekan? Endi o‘zim bormasam bo‘lmaydi! Siz, o‘g‘lim, gazet-pazetingizni ko‘rib, kechquruning g‘amini yeng. Haydar, birga borib kelamizmi, otliq bir yarim soatlik yo‘l.

Haydar ota ko‘nmagandan keyin Asrorqul otlanib jo‘nadi. U ko‘prikdan o‘tib, katta yo‘lga chiqqanidan so‘ng otga qamchi berdi va hayal o‘tmay jilg‘aga kirib ko‘zdan yo‘qoldi. Haydar ota uning ketida qolib, asta-sekin yelib yurgan sarg‘imtir changga qaraganicha xomush qolgan edi, bola:

– Asli borsangiz bo‘lar edi, ota, Beshserka ham yaxshi joy, – dedi.

– Siz beshserkalikmi?

– Yo‘q. Shu yerlik, ultarmalik.

– Ota-onangiz bormi?

– Bor. Otam Eronda, komandir.

– O‘qiysizmi?

– Urushdan keyin Moskvaga borib agronomlikka o‘qiyman. Hozir otaga qarashib turibman: choyxo‘rlarga gazeta, kitob o‘qib beraman. Siz otaning o‘rtoqlari Haydar otasiz-a? Sizning to‘g‘ringizda ota bir gapirib bergan edilar majlisida.

Haydar ota xijolat bo‘ldi: Asrorqul uning to‘g‘risida nima deb gapirishi mumkin? Buni boladan so‘ragani o‘ng‘aysizlanib:

– Asrorqul majlisda gapira oladimi? – dedi.

– E-ha!.. – dedi bola. – Bultur rais yengil ishlarga yaraydigan qariyalarni ro‘yxat qilg‘anida otani yozmagan ekan, ota ro‘yxatga kirmay qolgan chollarni yig‘ib majlis qildi. Ota majlisda birinchi so‘zga chiqishi ekan. Gapni nimadan boshladi deng: «Hozirgi vaqtda anchayin bir traktorning g‘ildiragi tomorqada zang bosib yotsa ham odamning g‘ashi keladi. Rais hech ishga yaramaysan desa, yaramas ekanman, deb kurk tovuqqa o‘xshab yuraverasanmi hammang?» Shu majlisdayoq haligi chollar frontcha ishlaydigan komsomol¹ brigadalariga birikib oldi. Otaning o‘zi samovarni jo‘nashtirib yuborgani-dan keyin ko‘p ish qildi. Ilg‘or brigadalarning

¹ *Komsomol* – kommunisticheskiy soyuz molodyoji – «kommunistik yoshlar uyushmasi» birikmasining qisqartmasi.

tuman slyotida raykomning¹ kotibi otaga katta baho berdi: «Asrorqul ota tumanimizda eng zo'r tashviqotchi... Ota shu yerda turib Berlinga o't qo'yayotibdi», dedi.

Shu paytda Asrorqulning kichik o'g'li Abror kelib otasini so'radi va uyga mehmonlar kelganidan xabar berdi. Uning aytishiga qaraganda, kelgan mehmonlar o'sha Abdumajid va shahardan chiqqan kishilarga o'xshar edi. Haydar ota asta tushib bordi. Yo'lakda kampirga yo'liqdi. Kampir imo bilan Asrorqulni so'radi. Uning harakati Haydar otaga g'alati tuyulib, yuziga tikildi. Kampirning rangi oqargan, ko'z atrofi qizargan, lablari pирpirab uchar edi. Haydar ota to'xtadi.

– Asrorqul Beshserkaga ketgan edi. Ha, nima bo'ldi?

Kampir doka ro'molining uchini labiga bosib, yerga qaradi va sekin:

- Abdumajidlar keldi, – dedi.
- Nima gap?
- O'rtog'ingizga aytmang...
- Nimani?

Kampir tovush chiqarmay kuyinib yig'ladi. Haydar ota undan javob ololmasligiga ko'zi yetib, shoshganicha ichkariga kirdi. Supada o'tirgan uch mehmon turib, xuddi bu yerda og'ir kasal yotganday, Haydar ota bilan pichirlashib so'rashdi.

Haydar otaning diqqati harbiy kiyim kiygan yosh yigitga jalb bo'ldi. U haddan tashqari qizargan, o'zini qayerga qo'yishni bilmayotganga o'xshar edi.

¹ *Raykom* – rayonniy komitet – «rayon (tuman) qo'mitasi» birikmasining qisqartmasi.

– Abdumajid siz bo‘lasizmi, o‘g‘lim! – dedi Haydar ota. – Siz ertaga boramiz, deb xat qilgan ekansiz, Asrorqul siz bilan gaplashgani o‘zi ketgan edi.

– Shundoqmi? Ovara bo‘libdilar-da. Qorashaharga ketayotgan edik, mehmonlar otani ko‘rib o‘taylik, deyishdi.

Haydar ota ariq bo‘yida yuzini yuvayotgan kampirga qaragan edi, Abdumajid yana ham qizarib Haydar otaga sekin:

– Juda katta befahmlik qildim-da, – dedi.

– Nima gap?

– Yodgorboyning... nobud bo‘lganidan bular be-xabar ekan, to‘g‘ri kelib kampiridan ko‘ngil so‘rabman...

Haydar otaning yuragi orziqib, tiligacha muzlab ketdi. U nima deyishini bilmasdan, anchadan keyin:

– Shu aniq gapmi? – dedi.

Abdumajid uning savoliga javob berish o‘rniga:

– Endi bo‘lar ish bo‘ldi, Asrorqul otaga aytmang. Kampirning ham xohishi shu. Ota qarib qolgan, ko‘tarolmaydi, – dedi.

Kampir kelib supaning labiga o‘tirdi. Jimlik cho‘kdi. Anchadan keyin kampir gap boshladi:

– Asrorqul otangizga qancha ozor berdim... Xat kelmay qo‘ygani uchun shunaqa qilib yurgan ekan.

Mehmonlar garchi bunday vaqtda kishiga hech qanday so‘z tasalli bera olmasligini bilishsa ham, kampirga tasalli bergan bo‘lib qo‘zg‘alishdi. Abdumajid yo‘lakay otaning samovarini ko‘rib o‘tish to‘g‘risida shaharlik mehmonlarning xohishini so‘ragan edi, ular mamnuniyat bilan qabul qilishdi. Haydar ota ularni samovarga boshlab bordi.

Mehmonlar jo'nab, oradan sal vaqt o'tmay Asrorqul keldi. Haydar ota uni ochiq chehra bilan qarshi olishga harchand urinsa ham, Asrorqul ziyraklik qilib:

– Ha, zerikkanga o'xshaysan-ku, – dedi.

– Yo'q... Mehmon kelgan edi.

– Yo'lda ko'rdim. Ertaga aniq kelishadi. Endi hovliga boraylik.

Haydar ota kampirning iroda kuchiga ishonolmas, shuning uchun hozir Asrorqulning unga ro'para bo'lishini istamas edi; yo'l qildi.

– Mana shu supaga joy qil, birpas o'tiraylik. Agar birov menga «Qolgan umringni dunyoni sayohat qilib o'tkazasanmi, yo shu supada o'tirib o'tkazasanmi?» desa, hech o'ylab o'tirmasdan shu supani bera qol, der edim.

Bu gap Asrorqulga juda yoqdi. U atrofga suv sepib, supaga joy qildi.

– Mana, yonboshla! Supaga bunchalik ishqing tushgan bo'lsa, ovqat bo'lguncha shu yerda o'tiramiz... Ha, aytganday, samovarga buncha ishqing tushdi, degan eding, javob bermabman.

– Endi javob bermasang ham mayliga. Bilaman.

– Nima uchun ishqim tushganligini bildingmi?

– Bildim. Bu gulzor ko'kragingda yongan o'tdan bino bo'lgan ekan. Men bekorchi – takasaltangni so'k! So'k meni, kurk tovuq degin!

Asrorqul qah-qah urib kuldi.

– Mendan ikki narsani so'ramoqchi bo'lgan eding, ikkinchisi nima edi?

Haydar ota unga «Men sendan ikki narsani so'ramoqchi bo'lib keldim», deganida Yodgorboydan kelgan xatlarni ko'zda tutgan edi, hozir nima deyishini bilmay, shoshib qoldi.

– Ikkinchisi, endi, o‘zing bilasan... Yodgorboydan xat kelmay turgan bo‘lsa, kampirni shunaqa ovuntirib turganing ham tuzuk... kelib qolar.

Asrorqul uzoqdagi ko‘m-ko‘k adirlar soya solib turgan oppoq bulut parchalariga qarab jim qoldi; anchadan keyin chilim solib chekdi.

– Qanchadan beri xat kelmaydi? – dedi Haydar ota.

– Anchadan beri.

Haydar ota yer ostidan uning yuziga qaradi; nazarida, Asrorqul yana ham qoraygan va hozir vujudidan tutun chiqib ketayotganday ko‘rindi.

– Kelib qolar, do‘stim, har xil xayollarga borma.

Asrorqulning ko‘z atrofi qizarib, yuzidan soxta tabassum aks etdi.

– Nima xayolga borar edim? Yodgorboy ovga borgan yo‘q. Urushga borgan!.. Kampirga bildirmasang, rostini aytaman. Kampirga aytma, ko‘tarolmaydi... Qora xat kelgan!

Haydar ota kampirning eshitganligini aytishini ham bilmay, aytmasligini ham bilmay, bir lahza o‘ylanib qolgan edi, Asrorqul:

– Ha, eshitganmiding? – dedi.

Haydar ota birining bilganligini ikkinchisidan yashirishga qaror berdi, chunki birining qayg‘usi ikkinchisining qayg‘usiga qayg‘u qo‘shuviga ko‘zi yetib qoldi.

– Qishloqda eshitgan edim, lekin ishonmagan edim. Shu aniqmi?

Asrorqul javob bermay qoshini siladi.

– Bardosh qil, do‘stim, xafa bo‘lganing bilan, yig‘lagan bilan bo‘lmaydi, – dedi Haydar ota.

– Men yig‘lamayman! To o‘g‘limning go‘rini quchoqlab, tuprog‘ini yuzimga surtmagunimcha ko‘zimdan yosh chiqmaydi...

Abror ovqatga aytgani keldi. Uni ko'rib, Asrorqulning chehrasi darrov o'zgardi va uyga bor-guncha musibatdan asar qolmadi.

Kampir odatdagidan chaqqonroq harakat qilar va mumkin qadar so'zlashga tirishar edi. Asrorqul sochiqqa qo'lini artayotib unga razm soldi va kulib:

– E, qo'zichog'im, yana yig'labsiz-da, – dedi.

Kampirning yuzidan kulgiga o'xshagan bir nima aks etdi, lekin darrov yuzini burib, kampir bilan qozonni qirar ekan, jerkib:

– Hadeb yig'i to'g'risida gapirmang! – dedi.

Lekin ovqatni keltirganida uning ko'zida yosh aylanar edi; ovqatni o'rta qo'yib ko'zini artdi.

– Qurib ketgur shu o'tinning tutuni biram ach-chiq ekanki!

– O'tir, – dedi Asrorqul turpdan bir bo'lagini og'ziga solib, – achchiq tutunni biz ko'rganimiz yo'q, achchiq tutun urush bo'layotgan joylarda.

Ovqat mahalida kampir juda betoqat bo'lib o'tir-di; bir martaba ichidan yig'i to'liqlanib kelganda o'zini tutish uchun Asrorqulga xarxasha qildi:

– Muncha kurt-kurt qilib chaynaysiz!

– Turp shunaqa bo'ladi-da, jonidan.

– Qayoqda, yumshoq non yesangiz ham beda yegan otga o'xshab chaynaysiz!

– Yuragingni keng qil.

– Nima qilibdi yuragingga? Menga o'xshab er-tadan kechgacha uyda o'tiring-chi!

Haydar ota aralashdi:

– Kelin rost aytadilar... Menga qarang, kelin, o'rtog'ingiz menga sizni olib kelishni juda tayinla-gan. Men bu yerda uch-to'rt kun turadigan bo'lib qoldim. Sizni ertagayoq eltib qo'yaymi? Nima de-ding, Asrorqul?

Chol-kampir bir-biriga yalt etib qaradi. Bu qarashda har ikkisining ham ko'nglidan bir gap o'tdi: «Men yo'g'imda bu xabarni eshitsang, yolg'izlik qilib qolmasminkin?»

Haydar ota ikkovini avrab shunga ko'ndirdi va ertalab kampirni eltib qo'yadigan bo'ldi. Ertalab arava kelganda kampir Haydar otani bir chetga tortib:

– Inim, – dedi, – o'rtog'ingizni yolg'iz tashlab ketgani asti ko'nglim bo'lmayapti?

– Sizni Abror eltib qo'ysinmi?

– Abrorning ishi bor. O'zim ishga yaramay, shu mahalda yana birovni ishdan qo'yaymi! Otning tizginiga arqon ulab beringlar, o'zim haydab ketaveraman. Aravani pochtaning odamidan berib yuboraman.

Asrorqul bunga rozi bo'lmasa ham, kampirning ra'yini qaytargani botinolmadi.

Kampir jo'nadi.

1943

KO'K KONVERT

Gvardiyachi serjant Erkaboy Mirzayev gospitalning derazasidan ko'chaga qarab xayol surib o'tirgan edi, birov bir savat shaftoli olib o'tdi. Har shaftoliki, palaxmonga solib otsang, paxsa devorni ag'daradi. Qani endi, shundan to'rttasini uzatib yuborsa! Sekin po'stini archsang, og'zingga solib, tiling bilan tanglayingga bossang-u, suvini qult-qult yutsang.

Mirzayev ertasiga yana o'sha derazadan ko'chaga qarab o'tirgan edi, o'sha odam tag'in shaftoli olib o'tdi. Shu kuni kechgacha uning ko'z oldidan shaftoli ketmadi; hatto kechasi tushiga kiribdi: xotin olgan emish, xotini shaftoliga boshqorong'i bo'lgan emish.

Bu shaharda tanish-bilishning yo'qligi Mirzayevga shu bugun bilindi. Bironta oshnasi bo'lganda shaftoli sayiliga aytmasmidi?

Mirzayev shu kuni juda zerikdi. Bu zerikish kechqurunga borib diqqatlikka aylandi.

Uning gospitalga kirganiga besh yarim oy bo'lib qoldi. Birga yotgan o'rtoqlari bilan gaplashmagan gapi qolgan emas. Tashqaridan birov kelmaydi, o'zi chiqay desa... qayoqqa boradi?

Bu vajdan front yaxshi edi: o'rtoqlar ko'p, har kuni har xil yangilik... Buning ustiga mamlakatning har yeridan sen tanimagan odamlardan har xil xatlar, g'alati-g'alati sovg'alar kelib turadi. Mirzayev G'arbiy frontning o'zida uchta xat, ikkita sovg'a olgan edi.

U oddiy qismda oddiy askar bo'lib urushib yurganida bo'linma komandiri bir kuni: «Ma, qoraqosh, qorako'z yigit», deb kichkina bir sovg'a berdi. Mirzayev komandirning gapiga hayron bo'lib qarasa, bu gap sovg'aga yozilgan manzilda bor ekan: *«G'arbiy front, o'ntadan ortiq fashistni o'ldirgan qoraqosh, qorako'z yigitga tegsin»*.

Sovg'ada 200 grammcha tamaki, bitta g'alati batist ro'molcha, ko'k konvertga solingan ikki enlikkina xat: *«O'rtoq askar! Tamakini o'rtoqlaringiz bilan cheking, ro'molcha omonat, urushdan keyin so'rab olaman. Latofatxon G'ulomova»*.

Mirzayev shoshib qolib bir kunning o'zida Latofatxonga ikkita xat yozdi. Birinchi xati-ku boshdanoyoq «rahmat»dan iborat edi, keyingisi «Qulog'ingizga aytadigan gapim bor», degan mazmunda shama qildi. Ikkala xatga ham tezda javob kela bermadi. Bu orada katta janglar bo'lib, Mirzayevning qismi gvardiyachi qism, o'zi gvardiyachi serjant bo'ldi. Shundan keyin Latofatxonga yana xat yozdi. Latofatxon bu xatga ham javob qaytarmagandan keyin Mirzayev, «Unaqa gaplar mijoziga to'g'ri kelmadi, shekilli», deb qattiq xijolat tortdi. Shu xijolatlikdan qutulish uchun bu gaplarni esidan chiqarishga harakat qildi.

Serjant yarador bo'lib shu shaharga kelayotganida yana Latofatxonni eslab: «Oyoqqa bosishim bilan oq yo'qlab boraman», deb jazm qilgan edi, oyoqqa bosganidan keyin o'ylab qarasa, to'g'ri kelmaydi: xatlariga javob bermadi, ro'molchani urushdan keyin so'rab olaman degani – fashistlarni kalla-pocha qilmaguningcha ko'zimga ko'rinma, degani...

Shu bilan Mirzayev bu gaplarni xayolidan chiqargan edi.

Shu bugun kechqurun haligiday diqqat bo'lib o'tirganida, yana Latofatxon esiga tushib, bir fikrga keldi: Latofatxonni ko'rib: «Men o'sha Erkaboy Mirzayev bo'laman», deyishi shartmi? To'g'ri kelsa, Mirzayevman deydi, to'g'ri kelmasa, uning o'rtog'iman, yarador bo'lib kelayotganimda: «Latofatxonni borib ko'r, mendan salom aytgin», deb tayinlagan edi, deydi-qo'yadi-da. Aqlli, bama'ni qizga o'xshaydi, birpas gaplashib, ko'nglini yozib keladi.

Gvardiyachi serjant Erkaboy Mirzayev ertasiga o'ziga oro berib oynaga qarasa, joyida: bitta yigit shunchalik bo'ladi-da!

Jo'nadi, Latofatxonning hovlisini topib, eshigini taqillatayotganida ko'nglidan bir gap o'tdi: bordi-yu, Latofatxon degani suvi qochib, shoxida mayiz bo'lgan kampsirimon bir xotin bo'lsa-chi?

Haqiqatan, eshikni juda o'tib qolgan bir kampir chiqib ochdi. Kampir uni ko'rib avval o'zini yo'qotib qo'ydi, keyin bo'ynidan quchib, u yuzidan, bu yuzidan o'pdi.

– Voy, qomatingdan onang o'rgilsin! Oyog'ingga nima qildi? Kir, kir tezroq! Bu yoqqa, o'rgilay... Hoy, qizim, qayoqda qolding, samovar qo'y! Akang urushdan keptilar...

Mirzayevning yuragi «shuv» etib ketdi.

Kampirning o'zi darrov supaga joy qildi. Birpasdan keyin ichkaridan atlas ko'ylak kiyib, kokilini boshiga o'rab olgan o'n yetti yo o'n sakkiz yoshdagi bir qiz chiqib, Mirzayev bilan so'rashdi-yu, yana kirib ketdi. Mirzayev uning ketidan qarab: «Chakki behuda xat yozib hurkitibman-da, juda menbop narsa ekan», deb qo'ydi. Kampir Mirzayevni yana o'pdi, yarador oyog'ini siladi.

– Xudoyo, Gitler o'lsin, senday yigitlarni uy-joy qilib, orzu-havas ko'rgani qo'ymasa! Latofatxon ham sizlar bilan birgadir-da, a, o'g'lim!

Haligi qiz dasturxon ko'tarib kelayotgan edi, kuldi.

– Ayam shunaqa, kim urushdan keldim desa, opamni so'raydilar. Siz qaysi frontdan? Opam Markaziy frontda.

– Iye, Latofatxon urushga ketganmi? Qachon? Kim bo'lib?

– Opam hamshira bo'lib ketganlar. O'tgan yil uchinchi mayda edi.

– Shunaqami?

– Ha, o'g'lim, shunaqa... Shuncha aytdim, ot minolmasang, zambarak otolmasang, nima qilasani, dedim. Hech ko'nmadi. O'zi juda g'ayratli edida. Fikri yodi urushda. Shu yerda yurganida ham nima topsa askarlarga sovg'a qilib yuborar edi. Xat yozmagan kuni yo'q. Hali-hali qizil askarlardan, komandirlardan xat kelib turadi. Kelgan xatlarni o'ziga jo'natib turamiz. Qizim, nechta xat jo'natding?

Ha, bir yuz ikkita xat yubordik.

Mirzayev bir cho'chib tushdi: «Iye, uchitasi mendan bo'lsa, qolgan to'qson to'qqizitasi kimdan?»

– Hammasi urushdan kelganmi?

– Ha, o'g'lim, hammasi urushdan. Bor qizim, suratini olib chiq, akang ko'rsinlar... Bu xatlarining ko'pchiligini singlingiz menga o'qib bergan... Askarlar, komandirlar biram xursand, biram minnatdor deng. Shu xatlardan ikkitasini sho'xroq yigit yozgan ekan... Mayli, umrini bersin!

Mirzayev qip-qizarib peshonasini qashladi. Qiz Latofatxonning suratini olib chiqdi.

– Mana bu shu yerda oldirgan suratlari, – dedi.

Mirzayev olib ko'rdi. Bitta qiz shunchalik bo'ladi-da!
Suratda xuddi: «Boring, unaqa demang», deganga o'xshab turibdi. Lekin hamshiralikka yararmikin?

– Mana bunisini, ko'ring, o'g'lim, bu Moskvadan yuborgan surati.

Latofatxonga harbiy kiyim shunday yarashib-diki... Mirzayevning ko'zi tinib ketdi. Bu suratda: «Hoy bola, ko'zingga qara!» deganga o'xshab turibdi. Hamshiralikka yarash ham gapmi?

Mirzayev o'ylanib qolgan edi, kampir:

– Tanidingizmi? – dedi.

– Onajon! Shu suratni menga bersangiz. Latofatxon yuborgan sovg'alardan biri mening bir o'rtog'imga tekkan edi. Shu yigit xursand bo'lib, Latofatxonni bir ko'rsam, degan edi. O'zi yarador...

– Kim degan yigit?

Mirzayev shoshib qoldi.

– Siz yuborgan o'sha bir yuz ikkita xatning uchtasi o'shaniki, lekin siz aytganicha sho'x yigit emas. Unaqa sho'xlik qilmaydi...

Kampir qiziga qaradi. Qiz, bir narsani payqaganday, iljayib:

– Mayli, oling, – dedi.

Mirzayev suratni yoniga solib o'rnidan turdi, bu-lar qo'ymaganiga qaramay, xayrlashib chiqib ketdi.

U gospitalga kelib, shu kuni kechgacha o'tirib xat yozdi. Xatni Latofatxonning konvertiga o'xshagan ko'k konvertga solib, manzilni yozdi: «*Harakatdagi armiya. PP-19640-B, o'ntadan ortiq yaradorni jang maydonidan olib chiqqan bo'lsa, qoraqosh, quralayko'z Latofatxon G'ulomovaga tegsin*».

Bu xatning mazmunini birovga aytib bo'lmaydi.

KAMPIRLAR SIM QOQDI

– Turing, Nazirbuvi! Turing, To‘xtabuvinikiga chiqamiz!

Nazirbuvi sandalning chetida, derazadan tushib turgan erta bahor oftobiga sho‘rvada pishgan olmadek yuzini tovlab, to‘ygan qo‘zichoqday uxlab yotar edi; bu tovush qulog‘iga kirib, xuddi pashsha qo‘riganday, bir lunjini qimirlatdi; ko‘zini ochmoqchi bo‘lgan edi, faqat bittasi ochildi.

– A? Nima? – dedi.

– To‘xtabuvinikiga chiqamiz. Rais kelibdi.

– Rais?

Nazirbuvi darrov o‘rnidan turdi, doka ro‘molini qayta bog‘lab, Shahodatbuvi bilan birga chiqdi.

To‘xtabuvining uyida Roziyabuvi, Ortiqjonlar o‘tirar, rais bularga urushning borishi to‘g‘risida so‘zlar edi; kimningdir savoliga javob berib:

– Endi nemisning poshshosi daryo tagiga uy solib kirib ketganligi masalasiga kelganimizda, – dedi, – men buni gazetada o‘qiganim yo‘q. Agar Gitler shundoq qilgan bo‘lsa, askarlarimiz orasida suvchi bolalar ham ko‘p, birontasi kirib giribonidan bo‘g‘ib chiqadi... Mana, Nazira xola ham, Shahodat xola ham kelishdi. Yaxshi bo‘ldi. O‘zim ham sizlarni yig‘ib ikki og‘iz gaplashmoqchi edim. Gapim shuki, kolxozimizda paxta ishiga yaraydigan odamlar qanchaligi o‘zlaringga ma‘lum. Shunday cho‘t urib qarasam, paxta ishiga yaraydigan har

bir kolxozchining har bir ish soati bir kilogramm paxta ekan. Shundoq bo'lgandan keyin odamlarni iloji boricha boshqa ishlardan bo'shatib, paxtaga solishimiz kerak bo'ladi. O'shanaqa ishlardan bittasi pillaqurt. Men beshovlaring qurt tutinglar, beshta odam bo'shasin demoqchi emasman. Hech undoq emas. Shundoq qilinglarki, paxta ishiga yaraydigan odam biron soat ham sizlarning qo'llaringdan keladigan ishga band bo'lmasin. Agar sizlar mana shu yo'l bilan butun bir mavsumda o'n mehnat kunini pilladan yulib paxtaga bergani yordam qilsalaring ham harna! Men sizlar bilan majlis qilib, mana shu masalani o'rtaga tashlamoqchi edim. Mana, majlis ochiq. Kim gapiradi?

Hech kimdan sado chiqmadi. Hamma nechukdir, o'ng'aysizlanar, qimtinar, yerga qarar edi.

– Xo'sh, bo'lmadimi? – dedi rais. Kampirlar bir-biriga qarashdi va hamma birdan:

– Nega, nega bo'lmas ekan! – dedi.

– Bo'lsa nega indamaysizlar? Qani, To'xta xola, gapiring!

To'xta xola ro'molining uchi bilan og'zini yopib, bo'zargan holda avval o'rtoqlariga, keyin raisga qaradi.

– Endi, o'g'lim, dabdurustan majlis deding... asli shu gapni avval o'z ora jo'n gaplashib, pishiqtirib olsag-u keyin majlisga solsang bo'lar edi.

To'xtabuvi hammaning ko'nglidagi gapni aytdi. Rais bu suhbatni majlis deb atash bilan kampirlarni qiynab qo'rganligini darrov fahmladi-da, kulib, xatosini tuzatdi:

– To'g'ri, avval jo'n gaplashib olaylik. Xo'b, majlis yopiq. Gapni bir joyga qo'yganimizdan keyin ochamiz.

Majlis yopiq deb e'lon qilingandan keyin Roziyabuvi o'zidan o'zi gap boshladi:

– Qurt tutishga bizning qo'limizdan keladigan ish ko'p. Aytsangiz-aytmasangiz o'shanaqa ishlar-ga qarashish bizdan lozim. Men yana bir narsani o'ylab qoldim: besh kishi ekanmiz, beshovimiz bir quti urug' olsak nainki eplab boqolmasak?

Boshqalar bir qutini bahuzur eplash mumkin ekanini aytib:

– Qurt ishida ko'zimiz pishgan, qayta yaxshiroq boqamiz, og'ir ishlari bo'lsa, bizga qarashadigan yosh-yalang topiladi, – deyishdi.

Rais miyig'ida kulib:

– Mayli, – dedi. – Agar bir qutini ermak qilamiz, desalaring o'zlaring bilasizlar. Xo'b, endi shu gap puxta gapmi?

– Puxta gap! – deyishdi.

– Endi majlisni ochsam maylimi? Xo'p, majlis ochiq. Beshovlaringni bir zveno deymiz. Zvenoga boshliq kerak bo'ladi, kimni saylaysizlar?

Munozara va muzokaralardan keyin zvenoga boshliq qilib yetmish bir yashar To'xtabuvi Sarimsoqova saylandi.

Majlis yopildi. Rais ketdi.

Shu kuni kechasi, yotar mahalida, To'xtabuvini vahima bosdi: bular-ku hammasi va'da berdi, say-ladi, ertaga biri «Belim og'riydi», biri «O'g'limdan xat kelmayapti, yuragingga qil sig'maydi» deb uyi-ga kirib yotib olsa, nima bo'ladi?

To'xtabuvi yugurganicha Nazirbuvinikiga chiq-di. Nazirbuvi hali uxlamagan ekan.

– Hoy, Nazirbuvi, shu bo'ladigan ishmi, yo raisning qo'ynini puch yong'oqqa to'ldirib jo'nat-dikmi?

– Voy, To‘xtabuvi, nega bo‘lmas ekan? Majlisga soldik-a, majlis uvol emasmi? Men hali boshqa narsani o‘ylab o‘tiribman; beshta nozanindek kampir bo‘lsag-u, bir quti desak butun tumanga kalaka bo‘lmaymizmi? Bizga nima qipti, nega ikki quti tutamiz demadik?

To‘xtabuvining yuragi dadil bo‘ldi. Nazirbuvining andishasi unga ma‘qul tushdi. Ikkovi Shahodatbuvinikiga chiqishdi. Shahodatbuvi bu gapni eshitib:

– Gap shu ishga qunt qilishda, qunt qiladigan bo‘lsak, ikki quti ham bir-u uch qutisi ham bir, – dedi.

Uchovi Roziyabuvinikiga chiqishdi. Roziyabuvi ko‘ngandan keyin, Ortiqjonnikiga borishdi. Ortiqjon o‘sha majlisda «Uch quti tutish qo‘limizdan keladi», demoqchi ekan-ku, boshqalardan istihola qilib aytmabdi. Bular uch quti degandan keyin, u ham bir quti qo‘shdi.

Shunday qilib uyma-uy yurib qilingan majlisda kampirlar zvenosi to‘rt quti qurt tutishga qaror qildi va ertalab kolxoz idorasiga chopar yubordi.

Rais ko‘nmabdi: «Hammasi yig‘ilganda bitta shaftoliga tishi o‘tmaydi-yu, to‘rt quti urug‘ tutar emishmi. Yo‘q, kampirlarning tovoniga qolaman», debdi. Chopar ham bu gapni oqizmay-tomizmay kampirlarga yetqizdi: «Hammalaring yig‘ilganda bitta shaftoliga tishlaring o‘tmas emish», dedi.

Bu gap kampirlarga nihoyatda alam qildi, ikki kundan keyin rais kelganda uni o‘rtaga olib shunday qilishdiki, rais «Tegishgan edim, tavba qildim», deb zo‘rg‘a qutuldi va to‘rt quti urug‘ni o‘z qo‘li bilan keltirib berdi.

Hademay qurt ko'm-ko'k barg ustida o'rma-lab qoldi. Qurt katta bo'lgan sayin kampirlarning havasi, g'ayrati ortar edi. Hech kimning beli ham og'rimadi, yuragiga qil sig'maydigan payti ham bo'lmadi, aksincha, hamma sog', dimog'lar chog' edi.

Bir kuni rais kelib qurtni ko'zdan kechirdi-da:

– Yashasin havaskor kampirlarimiz! – deb qich-qirdi. Eshik yonida ikki qo'lini beliga qo'yib, kerilib turgan To'xtabuvi boshqalarga ko'z qisib:

– Qani, o'g'lim, chamangda normamiz to'ladimi, yo'qmi? – dedi.

– Iye, shunchalik qurt boqasizlar-u, qancha pilla chiqishini bilmaysizlarmi? Har qutidan kamida oltmish kilogrammdan olasizlar, – dedi.

– Ana xolos, – dedi Ortiqjon, – to'lmas ekan-da!

– Nega, norma qancha o'zi? Qirq besh kilogrammi?

Hamma kulib yubordi.

– Unaqa normangni shaftoliga tishi o'tadigan tam-tamlarga ber. Bizning normamiz har qutidan yetmish-sakson kilogramm!

Rais tilini tishladi.

Bir necha kundan keyin qurt nishona berdi. Nishona pilla beto'xtov kolxoz idorasiga yuborildi. O'sha kuni kechki payt rais yetib keldi va eshikdan kirishi bilanoq:

– Onalar, birinchi terimni olgan kunlaring bit-ta semiz qo'y sizlarniki, men tumandan so'radim, hali hech qaysi kolxozning qurti nishona bergani yo'q! – dedi.

Kampirlar uchun bu xabar yangilik edi.

– Undoq bo'lsa, sen bizdan bitta qo'y bilan qutulmaysan, – dedi To'xtabuvi. – Birinchi terimni

olib topshirgan kunimiz Toshkentga sim qoqasan, aytasanki... Nima desang o'zing bilasan. Bugun seshanba, yakshanba kuni birinchi terimni topshiramiz.

Uch kun bo'yi zveno qurtning tepasidan nari ketmadi. Qani endi bu qurt o'lgur tez-tez o'ray qolsa!

Rais har kuni tumanga telefon qilib turdi – yo'q, xotirjamlik – tumanda hech kim pilla topshirgani yo'q.

Nihoyat, to'rtinchi kuni ertalab zveno har uydandan savat-savat pilla olib chiqa boshladi. Rais o'sha kuni tumanda birinchi bo'lib, yigirma besh kilo pilla topshirdi va kampilarga bergan va'dasiga muvofiq Toshkentga «sim qoqdi».

Zveno raisning Toshkentga sim qoqqani to'g'risida xabar kutib To'xtabuvining uyida o'tirar edi. Birdan Roziyabuvi yugurganicha kirib keldi:

– Turinglar! Turinglar! O'tirasizlarmi! Radio gapirdi, hammamizning otimizni aytdi. Askar oilalaridan To'xtabuvi, Nazirbuvi, Ortiqjon... Hammamizni aytdi.

– Nima dedi?

– Bilmayman, chamamda, sim qoqdi dedi.

To'g'ri, rais telefon qilgandan keyin, Toshkent radiosining olg'irlari bu xabarni kechki so'nggi axborotda berishgan edi.

Hamma ko'chaga chiqdi. Ko'chaning u boshida rais kattakon semiz qo'yning quyrug'iga arqon solib sudrab kelmoqda edi.

1945

BESHIK

G'anijonning xotini tug'may yurib-yurib birdaniga qo'chqorday o'g'il tug'ib berdi.

G'anijon xotini homilador bo'lganda ham, bolani ko'tarib yurganda ham, oy-kuni yaqinlashib qolganda ham bunga qishloqda har kuni, har yerda bo'layotgan va bo'ladigan hodisa deb qaragan edi. Biroq bolaning Yer yuziga tushuvi uning uchun hech qachon, hech yerda ko'rilmagan va ko'rilmaydigan hodisaday tuyuldi; nazarida, butun qishloq ko'pdan beri shu kunga mahtal bo'lib, hozir faqat shu to'g'rida gapirayotganday, har bir suyunchi olib kelgan va har bir «Qulluq bo'lsin» degan kishi shuni tasdiq qilayotganday bo'lar edi. U «dadasi» degan so'zni birinchi marta eshitganida bu so'z qayerinidir qitiqladi, qayerigadir issiqqina tegib, butun vujudi yayrab ketdi.

Mana shu G'anijon shu o'g'ilchasiga beshik olgani tuman markaziga bordi, ko'ziga eng chiroyli ko'ringan beshikni oldi va otiga o'ngarib qaytib kelmoqda edi.

Yo'l bo'yidagi ariqlar afti burushganicha muzlab qolgan, daraxtlar cho'ltoq supurgiga o'xshaydi. Havo kuni bo'yi zo'r berib, loaqal to'rttagina qor tashlamaganidan xunob bo'lganday, qovog'i soliq. Shuning uchun hali kun botmagani holda, qosh qoraygan. Qisqasi, kishining bahrini ochadigan hech narsa yo'q. Shunday bo'lsa ham

G'anijon gasht qilib, otining oyoq tashlashi va suvluqning shiqillashi maqomiga ashula aytib borar edi:

*Hoy-hoy, mening yorimsan,
Tanimdagi jonimsan,
Qorong'u kechalarda
Yondirgan chirog'imsan...*

Paxtaobod qishlog'ining chiqaverishida yo'l bo'yida o'tirgan kimdir qo'lini ko'tarib, G'anijonga bir nima dedi. Shu onda orqadan gurullab avtomobil kelib qoldi-yu, G'anijon uning nima deganini eshitmadi. Ot avtomobildan hurkib, xiyla yergacha surib ketdi. G'anijon qaytib kelgani erindi-yu, keta berdi. Biron kilometr yo'l bosganidan keyin, shu yaqin o'rtadan miltiq tovushi chiqdi. Tepalikdagi baqaterakdan gur etib ko'tarilgan bir to'p qarg'a «qa-qug'» deganicha har tomonga uchib ketdi. Qarg'alarning qag'illashi G'anijonga sovuqni va yo'l bo'yida o'tirib qo'lini ko'targan haligi kishini eslatdi. Kim ekan u, shu sovuqda ko'chada o'tirgan? Nega qo'lini ko'tardi-yu, nima dedi? Bemahalda yo'lga chiqqan biron yo'lovchi ekan-u, «Otingga mingashtirib ol», dedimikin? Unday bo'lsa, nega o'rnidan turmadi?

G'anijon beixtiyor orqasiga qaradi-yu, yana yo'lida davom etdi; biron ashula boshlamoqchi bo'lgan edi, yo'l bo'yida o'tirgan kishi sira nazari-dan ketmay, hech narsa esiga kelmadi.

Nega yo'l bo'yida o'tiribdi? «Mingashtirib ol», demoqchi bo'lsa, nega o'rnidan turmadi? Yo kasal-mikin? Agar shunday bo'lsa, yaxshi bo'lmadi. Hali ham qaytish kerak. Bordi-yu, askarlikdan bo'shab kelayotgan biron nogiron bo'lsa-chi?

G'anijon darhol otining boshini burib orqaga chopdi, o'sha odam o'tirgan joyni tusmol bilan topdi. Bu yerda hech kim yo'q edi. Tovush chiqardi. Hech kim javob bermadi. Shu atrofni ko'p qidirdi, topolmadi. Negadir «O'sha odam, albatta, nogiron», degan fikrga keldi. Nazarida, u oqsoqlanib, qishloqqa kirib borayotganday bo'ldi. Ot qo'yib qishloqqa kirdi. Bir necha kishini to'xtatib so'radi. Hech kim «O'sha odam men» yoki «Shunday odamni ko'rdim» demadi. G'anijon «Piyoda jo'nagan ekan, ko'rmabman», degan gumon bilan orqaga qaytdi, yaqin ikki chaqirim yergacha yo'lning shu tomonini sinchiklab ko'zdan kechirib ot chopdi, yana qaytdi...

Shunday qilib G'anijon uyiga yarim kechasi keldi. Uning avzoyi shunday ediki, xotini qo'lidagi chiroyli beshikka ham qaramay:

– Voy o'lay, nima bo'ldi? – dedi.

– Hech... charchadim, – dedi G'anijon, lekin bo'lgan voqeani xotiniga aytgani uyaldi.

Bir uyquni olib turgan xotini yana uyquga ketdi hamki, G'anijon kiprik qoqmadi. U ko'zini yumishi bilan shinel kiygan oqsoq kishi ko'z oldiga kelar, ro'parasida qo'ltiqtayoqqa tayanib turib «Hali shumi mehri oqibat», deyayotganday bo'lar edi. G'anijon tamaki chekkani turib, tokchadagi patnisni tushirib yubordi. Xotini uyg'ondi.

– Ha, nima qilib yuribsiz? Chirog'ni ko'tarsangiz-chi!

– Tamaki qayerda?

– Nima qilasiz?

– Minib bozorga borib kelaman! Tamakini nima qiladi kishi? Chekadi-da! – dedi G'anijon bo'g'ilib.

– Ha, muncha... kechasi tamaki chekadigan odatingiz yo'q edi, shunga so'radim.

Erini hech qachon bunday kayfiyatda ko'rmagani, undan sira dag'al so'z eshitmagani uchun xotining ko'ngliga g'ulg'ula tushdi, o'rnidan turib yonboshladi.

– Biron joyingiz og'riyaptimi?

– Yo'q.

G'anijon tamaki chekdi va kelib cho'zildi. Xotini uning boshini siladi.

– Birov xafa qildimi?

– Yo'q.

Xotini biroz turib yana so'radi:

– Nega bemahalga qoldingiz?

– Yo'lda ish chiqib qoldi.

– Nima ish? Nima bo'ldi? Ayting, o'rgulib ketay... Menga aytmasangiz, kimga aytasiz...

G'anijon xotini juda katta tashvishga qolganini payqab, gapning uchini chiqardi.

– Kelayotsam, yo'l bo'yida birov o'tirgan ekan, qo'lini ko'tarib «Jon aka, meni mingashtirib oling», deganday bo'ldi.

– Kim ekan u?

– O'rnidan turmadi. Shundan gumon qildimki, askarlikdan bo'shab kelayotgan biron nogironmi... Nogiron ekanligi aniq!

– Darrov mingashtirib olmadingizmi?

– Ot, harom o'lgur, surib ketib qoldi. Qaytib borib topolmadim. Chaqirdim, u yoq-bu yoqni qidirdim. O'tirgan joyini otdan tushib qaramabman, shunga ko'nglim g'ash bo'layotibdi. Yarasi yomonroq bo'lsa, ko'ngli ozib, o'sha yerda yotib qoldimi...

– Unchalik emasdir... Avvali shuki, askarlikdan bo'shab kelgan kishi yo'l bo'yida «Kim o'tar ekan», deb o'tirmaydi, ularga ot-arava, mashina hamma vaqt tayyor, hamma vaqt topiladi.

Xotini bu gapni G'anijonga tasalli berish uchun boshlagan edi, biroq unga tasalli berishdan burunroq o'zining ko'ngliga g'ashlik tushdi. Uning nazarida, o'sha odam, haqiqatan, nogiron bo'lib, yarasiz ochilganligi orqasida ko'ngli ozgan, hozir hushiga kelib, ariq bo'yida inqillab yotganday bo'ldi.

– O'tirgan joyini qaramadingizmi?

– Qaradim, lekin otdan tushib qaraganim yo'q. Qorong'u edi.

– Voy, odam ham shunchalik beg'am bo'ladimi? Otdan tushib paypaslab qaramaysizmi! Endi nima bo'ldi!

G'anijon irg'ib o'rnidan turdi.

– Borib kelsammikin?

– Shu vaqtgacha yotarmidi?

– U-ku yotmas, birov olib ketar, lekin bu ahvolda biz yotolmaymiz-da!

G'anijon darrov kiyinib chiqdi va borib kolxoz otboqari Nasibalini uyg'otdi. Nasibali mast uyquda yotgan ekan, malol kelib gaplashdi.

– Qayoqqa borasiz shu mahalda?

Gapni cho'zmaslik uchun G'anijon yolg'on gapirdi:

– Amakimning o'g'li askarlikdan bo'shab kelibdi, shuni ko'rib kelaman.

Nasibali darrov otxonaga kirib, bitta otni yetaklab chiqdi.

– Ot minganda odam orqa-oldiga qarab yuradi, – dedi qorinbog'ini tortayotib, – hali sal bo'lmasa avtomobil urib ketayozdi.

– Qachon?

– Hali-chi, hali! Paxtaoboddan chiqaverishda!

– Qo'l ko'targan sizmidingiz! U yerda nima qilib o'tirgan edingiz?

– Arpaga borgan edim.

– E, salomat bo'ling! Bo'ldi, ot kerak emas!

Nasibali hayron bo'lganicha qolaverdi. G'anijon yugurganicha uyiga keldi va eshikdan shovqin solib kirdi:

– Nasibali ekan! Nasibali!

Bola emizib o'tirgan xotin o'rnidan turib beixtiyor:

– Voy, o'lsin? – dedi.

Birpasdan keyin er-xotin mojaroni unutishdi. G'anijon beshikning bir tomonini ko'tarib:

– Bu beshikni ko'rdingmi? Beshik olish mana bundoq bo'ladi. Tug'ishni senga-yu, beshik olishni menga chiqargan! – dedi.

Er-xotin xotirjam bo'lib uyquga ketishdi.

1945

KARTINA

Qiyom paytida «Paxtakor» kolxozining idorasi oldiga qo'ng'iznusxa bir avtomobil kelib to'xtadi. Bu avtomobil tumandan, shahardan tez-tez kelib turadigan avtomobillarga sira o'xshamagani uchun oqsoq qorovul undan ko'zini olmay, qo'ltiqtayog'ini to'qillatganicha, zinadan tushdi-yu, unga yaqin borishini ham, bormasligini ham bilmay anhor ko'prigidan berida to'xtab qoldi. Avtomobilning ketidan ergashgan chang uning ustidan, yon-veridan yelib-buralib o'tib bosilgach, eshik ochilib undan ikki kishi tushdi: biri – novcha, ozg'in, katak ko'ylak va pochasi bo'g'ma jigarrang shim kiygan o'rta yoshlardagi bir kishi; ikkinchisi – qora sochi quloq va bo'yinlarini bosib ketgan, jujuncha kitel va amirkon tufli kiygan pakana bir yigit edi. Yigit ko'prik tomon bir-ikki qadam bosdi-yu, barmog'i bilan imlab, qorovulni chaqirdi.

– Mumkinmi?.. Rais qayerda?

– Salom, kelsinlar... Majid akam daladalar.

Yigit gap so'rashdan oldin salom bermaganidan xijolat tortdi, shekilli, o'ng'aysizlanib, qansharini qashladi.

– Partiya tashkilotchisi qayerda?

– O'rtoq Hotamovami? U kishi ham dalada.

– Telefon yo'qmi?

– Yo'q hisobi, gardishi yaxshi yurmaydi... Qani, bu yoqqa... Kim kerak bo'lsa, hozir xabar qilamiz. Paxtachilik institutidanmisizlar?

– Yo‘q.

Mehmonlar ko‘prikdan o‘tishdi, lekin qorovulning qistashiga qaramay, ichkariga kirishmadi. Qorovul ko‘chaning u yuziga o‘tib qayergadir kirib chiqdi, kimnidir chaqirdi, kim bilandir gaplashdi. U qaytib kelganda novcha kishi imoratga uzoqdan ko‘zini goh qisib, goh katta ochib qarar; pakana yigit uning ustun va devorlariga chertib, deraza va eshiklarining bo‘yog‘ini tirnab hidlab ko‘rar; ikkovi bir-biriga qarab dam-badam «Tipik, tipik!» deb qo‘yardi.

– Bu imorat qachon solingan? – dedi pakana yigit.

– Urush boshlangan yili poydevor qo‘ygan edik, urush davrida bitirishibdi.

– Siz yo‘qmidingiz? Urushdamidingiz? Oyoqni qayerga qo‘yib keldingiz?

– Oyoqni Qrimga qo‘yib keldik.

Hayal o‘tmay partiya tashkilotchisi Hotamova keldi. U o‘zi yosh bo‘lsa ham, sochiga oq oralagan, oddiy kolxozchi xotinlardan edi; mehmonlarni xotinlarga xos mulozamat va shirinso‘zlik bilan kabinetiga taklif qildi. Mehmonlarni u ham paxtachilik institutidan deb o‘ylagan edi, biroq novcha kishining pochasi bo‘g‘ma shimini ko‘rib ikkilandi, shekilli, nima deyishini bilmay qoldi.

Mehmonlar bir-birini tanishtirdi.

– Yosh shoirlarimizdan Quvvatbek, – dedi novcha kishi.

– Yosh rejissorlarimizdan G‘aniyev, – dedi pakana yigit.

Hotamova mamnuniyatdan qizarib, ta‘zim qildi.

– Qadamlaringizga hasanot! Shoirlarimiz, san‘atchilarimiz mana shundoq yo‘qlab kelishsa, qan-

doq yaxshi! Kitobga, san'atga kolxozchilarimizning havasi zo'r. O'zimizdan chiqqan shoirlar ham bor. Milliy musiqa to'garagimiz yana ishga tushdi. Urush davrida yotib qolgan edi. Lekin hammasi ham hali usta ko'rmagan shogird. Ikkita shoirimiz bor, lekin tuman gazetasi ikkovini ham tan olmaydi: she'r yuborishsa, nuqul «Xabar yozing», deb javob keladi. Yanagi yilga kichikroq bo'lsa ham sahna qurish niyatimiz bor. Klubimiz torlik qiladi... Zab kelibsizlar-da! Rahmat!

Hosilot, undan keyin rais keldi. Bir necha kishi eshikdan boshini tiqib qaradi. Yo'lakda kimdir «Akademiyadan» dedi.

– Bizning bu yerga kelishimizdan maqsadimiz, – dedi rejissor bir lahza jimlikdan keyin, – biz o'z oldimizga juda muhim bir vazifa qo'yganmiz. Bu vazifani bajarishda sizlarning yordamlaringizga muhtojmiz. Avvalo shuni aytish kerakki, «Paxtakor» kolxози tumanda har jihatdan tipik kolxoz. Biz mana shu kolxoz hayotidan nafis film, ya'ni kartina yaratmoqchimiz.

Rais o'tirgan yerida qomatini ko'tardi, uzun mo'ylovini burab, iljaydi.

– Kolxozimiz kartinaga arziydigan bo'lsa xursandmiz...

– Biz hozir sizlarning vaqtlaringizni olmaymiz, – dedi shoir. – Sizlar bilan gaplashadigan gapimizni kechgurunga qo'yamiz. Kechgacha biz kolxozning u yoq-bu yog'ini ko'rib, tanishib chiqishimiz kerak. Bizga hozir bitta yetakchi bersalaring, bas.

Yetakchilikka boyagi oqsoq qorovul muvofiq ko'rildi.

Idoradan chiqishdi. Qorovul mehmonlarni idoraning kun yurish tomonidagi ko'chaga boshladi.

Bu ko'chada qulagan va qulay deb turgan devorlar, past-baland va qiyshiq uylar orasida reja bilan solingan chiroyli oq imoratlar uchrar edi.

– Yangi qishloq endi ko'karib kelayotgan edi, – dedi qorovul mehmonlarni oldiga o'tkazib, – urush chatoq qildi. Urush bo'lmaganda, mana bu qaldirg'ochning uyasiga o'xshagan uylardan, mana bu bo'yinchaga o'xshagan eshiklardan nom-nishon qolmas edi. Kartinning biron joyiga shuni ham qistirib o'tinglar.

Ko'pdan beri shikast-rexti tuzatilmagan maktab binosining oldidagi bog'chani kesib o'tib, tosh yo'lga chiqishdi. Yo'lning ikki tomonidagi qator teraklar orasidan unda-bunda taxlanib yotgan yog'och, xom va pishiq g'isht, bo'yra va boshqa binokorlik materiallari ko'rinar, bularning orasida odamlar ivirsib yurar, allaqayerda arra tovushi eshitilar edi.

– Binokorlik brigadamiz, – dedi qorovul, so'ngra mehmonlarni yo'lning oxiridagi yashil darvozaga boshlab kirdi – bu kolxozning bog'i.

Darvozaning ro'parasidagi xiyobonning u boshi ko'rinmas edi. Yonbosh xiyobonlarning biridan oq xalat kiygan nozikkina, ikki beti qip-qizil bir juvon chiqib qoldi. Qorovul uni mehmonlarga tanishtirdi. Juvon bolalar bog'chasining murabbiyasi ekan.

– Bog'changizni ko'rsak mumkinmi? – dedi shoir shoshib.

Xuddi shu savolni, xuddi shunday shoshib, rejissor ham berdi.

Juvon boshini bir tomonga qiyshaytirib jilmaydi; qop-qora va ingichka qoshlari bilinar-bilinmas chimirildi-da, erkalab-o'pkalab turgan labi qimir-lab, mayin tovush eshitildi:

– Kechirasizlar, bolalar hozir uyquda, u tomonga hech kimni o‘tkazishmaydi... – dedi.

Yo‘lda davom etishdi. Rejissor, negadir, jadal-laganicha ilgarilab ketdi. Shoir qoqinib yiqilayozdi va qoqinganiga sabab es-hushi bog‘chada ekanini ko‘rsatish uchun engashib qayta-qayta o‘sha to-monga qaradi. Xiyobonning u boshida naqshdor havorang baland ayvonning bir chekkasi ko‘rinib turar edi.

– G‘aniyev, – dedi shoir, – bog‘chani ko‘ring! Bizning bolaligimiz ota-onamizga xo‘p ham arzon tushgan-da!

Rejissor javob bermadi.

Qayerdandir paydo bo‘lib qolgan mo‘ysafid bog‘bon mehmonlar bilan so‘rashib, ularni kat-takon hovuz bo‘yidagi baland, o‘zining aytishi-cha, Moskvadagi qishloq xo‘jaligi ko‘rgazmasida O‘zbekiston pavilyonini ishlagan ustalardan biri solgan shiyponga olib chiqdi. Shiyponni, haqiqat-an, juda didlik odam zo‘r havas bilan solganli-gi ko‘rinib turar edi. Uning atrofidagi gulzorda rang-barang kapalaklar, ninachilar qanot qoqar, asalarilar g‘o‘ng‘illar, allaqayerda g‘urrak g‘uril-lar edi. Chol shogirdi bo‘lmish yoshgina, ozg‘in, juda sertavoze yigitning qo‘liga qoshiqdon-savat-ni berib, meva-chevaga yubordi-da, o‘zi poygah-ga cho‘kka tushib, mehmonlar kimlar va nima uchun kelganliklari bilan ishi bo‘lmay, bog‘ning tarixi, bunda qandoq mevalar borligi, bularning ko‘chatlari qayerlardan keltirilganligi, bog‘ni qan-day kolxozlarning raislari ko‘rganligi-yu, nimalar deganligi to‘g‘risida so‘zlab ketdi. Viloyatning har yeridan keltirilgan turli-tuman ko‘chatlar ichida uning uchun eng mo‘tabari allaqayerdan samo-

lyotda keltirilgan yigirma tup anor bo'lib, uning o'sha yer anori ekanligidan ko'ra samolyotda keltirilganligini ko'proq pisanda qilar edi.

– Raisimiz juda hafsalalik yigit, – dedi chol meva to'la savatni shogirdining qo'lidan olayotib, – hamma ishga ham shundoq jon-dili bilan kirishadi. Mana, mana shu anjirning ko'chatini Oqqo'rg'on-dan oldirib keldi; avtomobil berdi, uch kun ovora bo'lib o'zim olib keldim.

– Bog' kolxozga qancha daromad beradi? – dedi rejissor hil-hil bo'lib pishgan shaftolining po'stini archiyotib.

– O'tgan yili bir yuz o'n ikki ming daromad berdi. Gap daromadda emas, o'g'lim, har qancha daromad bo'lsa paxta beradi, o'tgan yil paxtadan bir million uch yuz ming daromad oldik. Bog' yaxshi-da! Meva-cheva... kolxozning ko'rki. Urush yillari askar bolalarni yo'qlab turdik. Askarlardan, komandirlardan qancha xat keldi-yu! Hammasini rais temir sandiqqa solib qo'ygan. Ko'rsalaring bo'ladi. Leningraddan¹ mening nomimga ham bir xat keldi. Juda alomat. Sovg'ani To'paniso olib borgan edi, xatni shundan berib yuborishibdi. Aslida, Leningradga men boradigan edim. To'paniso «Men boraman», degandan keyin indamadim. Uning eri o'sha tomonlarda shahid bo'lgan edi. Bechora juda yaxshi xotin. Hozir partiya tashkilotchimiz... Bormaganim ko'ngilga armon bo'ldi. Borsam, jiyanimni ko'rib qolarmidim.

– Jiyaningiz Leningraddami?

– Ha, o'sha yerda edi, paroxodda xizmat qilar edi, shahid bo'ldi.

¹ Leningrad – hozirgi Sankt-Peterburg.

– Jiyaningiz dengizchimidi?

– Ha, Moskvaga o‘qigani borgan edi, keyin Leningradga ketdim, deb xat qildi-yu, ikki yildan keyin kokillik shapka kiyib keldi. Qaytishida meni Moskvaga olib borgan edi.

– Moskvaga borganmisiz? – dedi shoir va shoshib yonidan qo‘yin daftari bilan qalam chiqardi. – Qani, bir boshdan aytib bering-chi.

– Mening Moskvaga borishim qiziq bo‘ldi. Ertalab borib tushdig-u, kechqurun jiyanim poyezdga chiqarib qo‘ydi, nimaga desangiz, urush boshlanib qoldi. Urush bo‘lmaganda ko‘p joylarni ko‘rar edik. Qishloq xo‘jaligi ko‘rgazmasini tomosha qilar edim. Yana ko‘rgazma ochilar. Lekin endigi ko‘rgazmaga tomosha qilgani emas, hunarimni ko‘rsatgani boraman. G‘alati payvandlar qilganman.

Chol o‘sha payvandlarini ko‘rsatgani va umuman, bog‘ni tomosha qildirgani mehmonlarni boshlab ketdi. Bog‘ga mana shu xilda mehmonlar kelganda chol ularga bog‘ning ta‘rifini qilmasdan, uning hamma yog‘ini ko‘rsatmasdan va bog‘ to‘g‘risida ularning fikr-mulohazalarini eshitmasdan qo‘ymas edi. Qorovul shuni yaxshi bilganligi uchun biron ikki soatdan keyin qaytib kelmoqchi bo‘lib, postiga ketdi. U ikki soatdan keyin qaytib kelganda chol mehmonlarga tutning tanasini parmalab o‘tkazilgan uzum novdasini ko‘rsatib izoh berar edi. Uning so‘ziga qaraganda, uzumning har boshi to‘rvadek va g‘ujumlari tutning donasidek zich bo‘lishi kerak edi. Qorovul yana bir aylanib kelganda mehmonlarni yetti yillik maktab o‘quvchilarining tajriba maydonida ko‘rdi. Chol kulibkulib gap ma‘qullar, shoir daftarchasini tizzasiga qo‘yib, tez-tez yozar edi.

– Mulla akalar, bu yerdan chiqib qayerga boramiz? – dedi qorovul.

Rejissor kulib javob berdi:

– Darmonimiz yetsa, elektrostansiyaga boramiz-da.

– Otam sizlarni charchatib qo‘ymadilarmi? Bu kishi shunaqa, qo‘llariga tushgan odam bog‘dan devorlarni ushlab chiqib ketmasa hisob emas... Elektrostansiya yopiq-ku. Texnik stansiyaning qulflab hammomga ketibdi!

– Biz borguncha kelib qolar.

– Yo‘q, kelmaydi. Rostini aytsam, sizlar shu yerda bo‘lsalaring bugun chirog‘siz qolamiz. Stansiya objuozning o‘rniga solingan-da, juda kichkina, ko‘rimsiz. Shuning uchun texnik «Buning nima-sini kartinaga oladi, kartina masxarami, elektrostansiya masxarami», deb stansiyaning qulflab ketib qolibdi. Bugun kelmas emish. Bir hisobda ko‘rmaganlarning ham ma‘qul. Kolxozimizning yangi besh yillik rejasida katta gidrostansiya qurishni mo‘ljallaganmiz. Ana unda tandirni ham elektrda qizitamiz. Kartinaga o‘shanda olinsa... Bu yerdan chiqib fermaga bora qolaylik. Hafiza opam kartinabop to‘qqizta sigirni sog‘masdan sizlarga ko‘z tutib o‘tirgan emish.

Bog‘bon mehmonlarni kechki payt bo‘shatdi va o‘shanda ham «Attang, fursatlaring bo‘lganda hamishabahorni ko‘rsatar edim», deb qoldi. U «hamishabahor» deb parnikni aytar edi.

Mehmonlar juda charchagan edi. Ayniqsa, bu horg‘inlik bog‘dan chiqilgandan keyin bilindi, shuning uchun boshqa joylarni ko‘rishni bo‘lak mavridga qoldirib, to‘g‘ri idoraga qarab ketishdi.

Ularni rais qarshi olib, idoraning orqasidagi mehmonxonaga boshladi. Stol turli noz-ne'matlar bilan bezatilgan, uning bir chetidagi kichkina sariq samovar ustida turgan qizil choynakning qopqog'i shiriqlar edi.

– E, ovora bo'lishning hojati yo'q edi-ku, – dedi shoir xijolat bo'lib.

– Ovoragarchiligi bormi!.. – dedi rais. – Qani, marhamat... Bog'dan bo'lak joyni ko'rolmabsizlar-da.

– Albatta, yarim kunda hamma yoqni ko'rib bo'lmaydi, – dedi shoir, – bog'ning o'zini ko'rishga ham rosa bir kun kerak ekan. Ajoyib!

Mehmonlar kolxozning tarixi, xo'jaligi, daromadi, dongdor kishilari, yangi besh yillikda qiladigan asosiy ishlari to'g'risida savollar berib, raisdan batafsil javoblar olishdi. Qorong'i tushgandan keyin, Hotamova o'rta yoshlardagi barvasta bir kishi va qop-qora bir qiz bilan kirib keldi.

– Tanishib qo'yinglar, mehmonlar, – dedi Hotamova, – dongdor zveno boshlig'i Qunduzxon Hayitova... Bu kishi brigadir Davron aka. Shartnoma yigirma ikkiga. Davron akam oltmish uchun kurashayotibdilar.

Suhbat yana davom etdi. Mehmonlar zveno boshlig'i bilan brigadirga ham son-sanoqsiz savollar berishdi, berilgan javoblarni shoshilmay, batafsil yozib olishdi.

Nihoyat, rejissor daftarchasini yopdi, peshonasini silab o'ychan gap boshladi:

– Biz kolxoz to'g'risida asosiy ma'lumotlarni oldik, lekin bularning hammasini ko'zimiz bilan ko'rishimiz kerak, toki ilhomlanaylik. Ko'rish yaxshi! Mana, bitta bog'ni ko'rishimizning o'zi biz-

ning «Paxtakor» to'g'risidagi tasavvurimizni butkul o'zgartirib yubordi. Endi gap bunday: kolxozni haqiqiy kolxoz qilishda mexanizatsiyaning roli o'zlaringga ma'lum. Biz kartinamizning asosiy masalasi qilib mexanizatsiya masalasini olmoqchimiz. «Paxtakor» mexanizatsiya jihatidan ham tipik. Shundoq emasmi?

Bu gap yoqdi, shekilli, rais iljaydi.

– Lekin, – dedi, – biz hali mexanizatsiyani to'la amalga oshirdik, deyolmaymiz. Bu gapni shunda aytamiz, qachonki kolxoz bo'yicha bir sentner paxta hech bo'lmasa uch-to'rt mehnat kuniga tushsa. Mana bu yil Qunduzxon yetti mehnat kuniga tushirishni ko'zlab turibdi.

– To'g'ri, – dedi rejissor, – shundoq bo'lishi kerak. Mexanizatsiya masalasini olganimizda, bizga nima kerak? Bizga voqea kerak. Voqea bo'lishi uchun nima kerak? Qarama-qarshilik kerak. Mana, masala shunda, qarama-qarshilikda. Biz bilamizki, har bir yangilik qarshilikka uchraydi. Demak, mexanizatsiya ham qarshilikka uchrashi kerak. Bizga mana shuni aytib bersalaring kifoya. Mexanizatsiyaga qarshi chiqishlar bo'lib turadimi, bo'lsa qarshi chiqqan odamlarning dalil va isbotlari nimalardan iborat?

Hotamova labidagi tabassumni yashirish uchun tez-tez choy ho'plar ekan:

– Qani, Davron aka, nima deysiz? – dedi.

Davron aka avval Hotamovaga, keyin raisga, so'ngra rejissorga qaradi-da, bo'ynini qashlar ekan, iljayib:

– O'ttizinchi yillarda qayoqda edingiz, mulla aka? – dedi.

Noqulay jimlik cho'kdi.

– Bizning qishloqlarda hozir mexanizatsiyani qarshilikka uchraydigan, odamlar cho‘chiydigan yangilik deb bo‘larmikin? – dedi rais xiyol tabasum qilib. – Respublikamizda hozir ikki yuzdan ortiq MTS bor. Qani, sen nima deysan, Qunduzxon?

Qunduzxon gapirgisi kelib turgan bo‘lsa ham, nimadandir istihola qilib turgan bo‘lsa kerak, darrov gap boshladi:

– Men dalamizga birinchi traktor chiqqan yili tug‘ilgan ekanman. Hali Davron akam o‘ttizinchi yillar dedilar. O‘sha yillari mexanizatsiyaga qarshi chiqqan odamlar bo‘lsa bo‘lgandir, nimaga desangiz, mexanizatsiyaning nimaligini bilishmagan. Lekin hozirgi vaqtda, mexanizatsiya kolxozning joni ekanini har bir kolxozchi ko‘rib, bilib turganda mexanizatsiyaga qarshi odam bo‘lishi... bilmadim.

– Masalan chollar bo‘lishi mumkin, – dedi shoir.

– Chollar? Men yerni qo‘sh ho‘kiz bilan haydab ko‘rgan emasman. Uning azobini bilmayman, chollar bilishadi. U vaqtlarda eng mo‘l hosil o‘n sentner ekan, men buni eshitganman, lekin chollar o‘z ko‘zlari bilan ko‘rishgan. Kartinaga olinadigan bo‘lsa haqiqatni olish kerak.

Yana o‘ng‘aysiz jimlik cho‘kdi.

– Albatta, mehmonlar ham buni bilishadi, – dedi Hotamova, – lekin, o‘zlari aytganday, bir voqea kerak. Bular soxta bo‘lsa ham bir voqea yaratib shu bahona bilan kolxozni, mexanizatsiyaning kuchini ko‘rsatmoqchi bo‘lishadi-da. Shundoqmi?

– Ha, barakalla! – dedi rejissor, – gap mana shunda!

– To‘g‘ri, lekin kolxozda hech bo‘lmasa besh o‘n kun tursalaring, kolxoz bilan durustroq ta-

nishsalarining haqiqatga mos keladigan, juda qiziq kartinabop voqea o'zi chiqib qoladi. Agar turamiz, o'rganamiz, odamlar bilan yaxshiroq tanishamiz, desalaring marhamat! Nima dedingiz, rais?

– Mayli, bir oy turasizlarmi, ikki oy turasizlarmi, qancha tursalaring biz xizmatda.

– Hozir kelayotсам qorovul Safaralini so'kayotibdi, – dedi Hotamova avval raisga, so'ngra mehmonlarga qarab. – Safarali bizning tegirmonchimiz. Juda qiziq yigit. Shu kelib qorovuldan sizlarni so'rabdi: qorovul «Nima qilasan?» desa, «Bizning tegirmon ham kartinaga tushib qolar-mikin?» debdi. Shunga qorovul bo'g'ilyotibdi. «Hay, insofing bormi, odamlar elektrostansiyani ko'rsatgani uyalib qochib ketdi-yu, sen tegirmonningni suqasan», deydi. Safarali ham bo'sh kelmaydi: «Mening tegirmonim tumanda birinchi, sen tegirmonning fahmiga yetmaysan», deydi. Rost, tegirmonni juda boplagan. Bu yigit boshqa hech ishda o'zini ko'rsatolmagan edi, shu ishga qo'ydik, bunda o'zini ko'rsatdi. Tegirmonchilik unga ota meros, erta-yu kech tegirmon atrofi-da aylangani aylangan. Tegirmon buning qo'liga o'tgandan beri yaxshi daromad beradigan bo'ldi. Men buni aytmoqchi emas edim, hali texnikning qochib ketganligini aytmoqchiman. Mening bilishimcha, o'zi kichkina-ku, lekin shu ham bir voqea. Durustroq o'ylab ko'rilsa, qiziq voqea! Bu stansiyani solganimizga o'n bir yil bo'ldi. O'sha vaqtda bu to'g'rida qancha shov-shuv bo'lgan edi. Mana endi, ko'rib turibsizlar, birovga ko'rsatgani uyalishadi. Buni, albatta, misol uchun aytayotibman, kichkina voqea.

Rejissor yana daftarini ochib bir nimalarni yozib qoʻydi. Qunduzxon bir nima demoqchi boʻlib ikki-uch ogʻiz rostlaganidan keyin sekin:

– Mulla akalar, – dedi, – beadabchilik boʻlsa ham mening bir taklifim bor edi: kolxozni koʻrsatishga voqea kerak boʻlsa, shu kelishlaring oʻzi bir voqea emasmi?

Hamma kulib yubordi. Qunduzxon juda ham behuda gap aytdim, shekilli, deb, qip-qizarib ketdi va yuzini yashirdi.

– Toʻgʻri, singlim, juda toʻgʻri aytdingiz! – dedi shoir zavq qilib, – eng yaxshi, eng qiziq voqea mana shu kelishimizning oʻzi! Bir shoir bilan bir rejissor kolxoz hayotidan kartina yaratmoqchi boʻlishadi, kolxozga kelib bir yarim oymi, ikki oymi turishadi.

Rejissor uning soʻzini boʻldi:

– Voqea izlashadi, topisholmaydi, keyin Qunduzxon voqea topib beradi. Haqiqatan, oʻrtoq shoir, juda qiziq kinokomediya qilish mumkin!

Yana kulgi koʻtarildi.

Mehmonlar shunga qaror qilishdi.

Boʻlajak kinokomediya haqidagi xushchaqchaq suhbat yarim kechagacha davom etdi.

Mehmonlar ketib, bir haftadan keyin qaytib kelishdi.

Uch oydan keyin kinokomediyaning suratga olish boshlandi.

«Paxtakor» kolxozining idorasi oldiga qoʻngʻiz-nusxa bir avtomobil kelib toʻxtaydi. Undan ikki kishi tushadi va hokazo...

1949

MING BIR JON

Martning oxirgi kunlari. Ko'k yuzida suzib yurgan bulut parchalari oftobni bir zumda yuz ko'ygga solyapti. Oftob har safar bulut ostiga kirib chiqqanida, bahor kelganidan bexabar hanuz g'aflatda yotgan o't-o'lanni, qurt-qumursqani uyg'otgan, avvalgidan ham yorug'roq, avvalgidan ham issiqroq shu'la sochayotganday tuyuladi.

Kasalxonaga yaqinda tushgan Mirrahimov, jikkakina kishi, o'ziga juda ham katta ko'k xalataga burkanib, yengchadan boshini chiqarib turgan sichqondek derazadan ko'chaga qarab o'tirgan edi, birdan tutaqib ketdi: shunday havo bo'lsa-yu, oyoq-qo'li butun odam ko'chaga chiqolmay, derazadan mo'ralab o'tirsa!..

Mirrahimov jussasi kichkina bo'lgani bilan tovushi juda yo'g'on va buning ustiga sekin gapirolmas edi. Hamshira yugurib kirdi, Mirrahimovning sog'lig'ini, kayfini so'radi, keyin dardni bardosh yengadi, bu xususda Mastura Aliyevadan ibrat olish kerak, degan mazmunda shama qildi.

Mastura Aliyeva sakkiz oydan beri palatasidan chiqmay yotgan og'ir xasta, uni kasalxonada hamma bilar, ko'p kishi kirib ko'rgan ekan. Mirrahimovning odamgarchiligi tutib ketdi:

– Shu sho'rlik ayolni bir kirib ko'raylik! Uch kunligi bormi, yo'qmi... Sob bo'lgan deyishadi...

– Ha, ancha og'ir, – dedi hamshira xo'rsinib, – o'n yil dard tortish osonmi!

Poygahdagi karavotda kitob o'qib yotgan Hoji aka degan xasta yo'g'on gavdasiga nomunosib chaqqonlik bilan boshini ko'tarib, ko'zidan oynagini oldi.

– O'n yil? O'n yildan beri kasal ekanmi?

– Ha, o'n yil bo'libdi. Bechora turmush qilganiga bir yil bo'lar-bo'lmas shu dardga yo'liqqan ekan. Tomog'idan hech narsa o'tmaydi. Ovqatni qorniga quyishadi... Teshib qo'yilgan... Ba'zan o'zi quyadi, ba'zan eri.

Hoji akaning ko'zlari o'ynab ketdi.

– Eri? Eri bormi?

– Bor. Shu yerda. Besh oydan beri birga!

Hoji aka uzoq angrayib qolganidan keyin:

– O'n yil kasal boqib, yana kasalxonada ham birgami? – dedi.

– Shuni ayting, – dedi hamshira. – Doktorlarga yalinib-yolvorib palataga karavot qo'ydirib oldi.

Hoji aka dardga bu qadar bardoshlik ayoldan ham ko'ra bunchalik vafodor erni ko'rishga ishtiyoqmand bo'lib qoldi-yu, xalatining belbog'ini mahkam bog'lab, shippagini kiydi.

– Qani, yuringlar, tabarruk odamlar ekan, bir ko'rib chiqaylik.

Hamshira Mastura bilan uning eriga xabar bergani ketdi.

Hayal o'tmay, qorni chiqqan Hoji aka oldinda, uzun koridordan o'ninchi palataga tomon yo'l oldik. Palata eshigi oldida bizni hindiga o'xshagan qop-qora, katta-katta ko'zlari yonib turgan bir yigit, aftidan, Masturaning eri kamoli ehtirom bilan kutib oldi va har qaysimizga ayrim minnatdorchilik bildirib, ichkariga yo'lladi. Palataga kirdik. Shu payt oftob yana bulut ostiga kirdi-yu,

palatani shom qorong'ligi bosdi. Kattakon dera-
zaning chap tomonidagi karavotdan zaif, yo'q, zaif
emas, mayin tovush eshitildi:

– Kelinglar... Rahmat! Odamga odam quvvat
bo'ladi, ming rahmat! Akramjon, kursi qo'yib be-
ring...

Oftob yana yorishdi. Masturani baralla ko'r-
dik... Ko'z o'ngimizda xasta emas, o'lik, haqiqiy
o'lik, sap-sariq teri-yu suyakdan iborat bo'lgan
murda ichiga botib ketgan ko'zlarini katta ochib
yotar edi... Tobutda yotgan o'likning qo'limi,
oyog'imi biron sabab orqasida bexosdan qimir-
lab ketsa, kishi qay ahvolga tushadi? Uning
o'lim pardasi qoplagan yuzida chaqnab tur-
gan ko'zlarini ko'rgan kishi xuddi shu ahvolga
tushar edi.

Boya bizni kutib olgan yigit – Akramjon kursi
qo'yib berdi. Mirrahimov ikkovimiz o'tirdik. Hoji
aka yo'g'on gavdasi bilan Masturani to'sib tik-
ka turib qoldi. Yonimdagi kursini surib Hojining
etigidan tortay desam, qorni silkinyapti... Ajabo,
bu odam nega kulayotibdi, deb aftiga qaragam...
rangi bo'z bo'lib ketibdi! Uning qo'rqanini payqab
hamshira darrov yo'l qildi:

– Iye, Hoji aka, sizga dori berish esimdan chi-
qibdi-ku, yuring! – dedi va Hojini yetaklab chiqib
ketdi. Hoji koridorga chiqib yiqilarmikan deb
o'ylagan edim, yo'q, xayriyat, gumburlagan tovush
eshitilmadi...

Hamshira yo'l qilib Hojini olib chiqishga chiq-
di-yu, lekin baribir, Mastura payqadi. Juda-juda
xunuk ish bo'ldi. Mirrahimov ikkovimiz nima de-
yishimizni, nima qilishimizni bilmay qoldik. Bu
hol kasalga qanday ta'sir qildi ekan deb sekin

qaradim. Mastura qonsiz labida tabassum bilan eriga yuzlandi:

– Akramjon, daftaringizga yozib qo‘ying: uch mardi maydon meni ko‘rgani kirgan edi, bittasi arang qochdi-yu, ikkitasi qochgani ham bo‘lmay, o‘tirib qoldi.

Mastura piqirlab kulib yubordi; yana kuldi, yosh boladay o‘zini tutolmay qiqlar edi. Bu hazil va ayniqsa, kulgi avval xunuk, odamning etini jimirlatadigan darajada xunuk eshitildi, keyin nechukdir, Masturaning yuzidan o‘lim pardasi ko‘tarilganday, hayot to‘la ko‘zlari o‘lik yuziga jon kirgizganday bo‘ldi. Mirrahimov Hoji akaning qilmishi to‘g‘risida uzr tariqasida bir nima demoqchi bo‘lib gap boshlagan edi, Mastura so‘zini og‘zidan oldi:

– Bunaqa narsa menga ta’sir qilmaydi, – dedi, – Akramjon, bularga tobut voqeasini aytib bering... yo‘q, yo‘q, o‘zim aytib beraman! Bunga besh yildan oshdi. Ko‘z oldimdan ketmaydi... Qalin qor yog‘gan kun edi. Men derazaning ro‘parasida mana shu xilda yotibman, Akramjon paypog‘ini yamayotgan edi, shekilli. BIRDAN ko‘cha eshigimiz ochildi-yu, qizil bir narsa kirdi, nima ekan deb qarasam – tobut! Akramjonning ikkita o‘rtog‘i hovlimizga tobut ko‘tarib kirdi! Yuragim jig‘ etib ketdi... Voy sho‘rim, nahot o‘lgan bo‘lsam... To es-hushimni o‘nglab, Akramjonga bir nima degunimcha boyagi ikkovi tobutni devorga suyab qo‘yib, uyga kirib keldi; uyga kirdi-yu, meni ko‘rib ikkovi ham boyagi Hoji akangizday shaytonlab qolayozdi. Akramjon hayron... Men ana ketdi, mana ketdi bo‘lib yotgan edim-da, o‘sha kuni ertalab biron avtobus-

da yig'lab ketayotgan bir bolani ko'rib, mening ukamga o'xshatibdi-yu, shundan haligiday gap tarqalibdi... Tobutni buzib pechkaga qalashdi. Menga shu ham ta'sir qilgani yo'q. Bunaqa narsalar o'lim kutib yotgan kasalga yomon ta'sir qilishi mumkin, men hech qachon o'lim kutgan emasman, kutmayman ham! U yog'ini surishtirangiz, men odam bolasining o'lim kutishiga, ya'ni dunyodan umid uzishiga ishonmayman. Hatto tildan qolgan kasalning rozilik tilashib qaragani ham dunyodan umid uzgani emas, balki «Rozilik tilashgani hali erta», dermikin degan umid bilan, dunyoda tengi yo'q, timsoli yo'q zo'r umid bilan qaragani deb bilaman.

Akramjon Masturaning biz bilan yozilib o'tirganiga qanchalik xursand bo'lsa, toliqib qolishidan shunchalik xavotirda ekani ko'rinib turar edi; shuning uchun Masturaga tez-tez dam berishni ko'zlab, ko'proq bizni gapirtirishga, o'zi gapirishga harakat qilardi.

– Sizning nima dardingiz bor? – dedi Mirrahimovga yuzlanib.

Mirrahimov birdaniga uchta dardning nomini aytdi.

– Voy sho'rim!.. – dedi Mastura, – jindakkina joningizga-ya! Shu jussangizga uchta dard sig'dimi?

Bo'ldi kulgi! Ayniqsa, Mirrahimov zavq qilib kuldi. Kasallik, o'lim to'g'risidagi gap tugab, xushchaqchaq suhbat boshlanishiga ilhaq bo'lib turgan Akramjon Mastura boshlagan askiyani ilib ketdi; askiyaga juda usta ekan, olamda dard nima, o'lim nima ekanini butkul unutib, rosa kulishdik. Afsuski, Mirrahimovning yo'g'on tovushi suhatimizning buzilishiga sabab bo'ldi: vrach ko-

ridordan o'tib borayotib, uning beso'naqay kulgisini eshitgan bo'lsa kerak, eshikni ochib qaradi va Masturaga zehn solib, uning yuzida horg'inlik ko'rdi, shekilli, bizni chiqarib yubordi. Akramjon ketimizdan chiqdi, bizning bu iltifotimiz Masturaga qancha kuch-quvvat berishini aytib, ko'nglida mavj urib, yosh pardasi bosgan ko'zlarida ko'rinib turgan cheksiz minnatdorchilik tuyg'usini aytib bitirolmas, aftidan, Masturaning bir daqiqalik oromi uchun o'ng ko'zini o'yib berishga ham tayyor edi.

Palatamizga qaytdik. Hoji aka karavotida yonboshlab, qand choy ichib, o'zini yelpib yotar edi. Bo'lib o'tgan xijolatli ish to'g'risida u ham indamadi, biz ham indamadik. Hoji akaga bir nima deyish u yoqda tursin, Mirrahimov ikkovimiz ham kechgacha bir-birimizga so'z qotmadik; aftidan, borlig'imiz Mastura bilan band, quyunday charx urayotgan taassurotlar, fikrlar, tuyg'ularni ifoda qilgani so'z topolmas edik.

Kech kirdi. Hoji aka o'rtacharoq xurrak tortib uyquga ketdi. Mirrahimov dam-badam u yoqdan bu yoqqa ag'darilar edi, nihoyat, mening uyg'oq ekanligimni payqab boshini ko'tardi.

– Bu xotinning joni bitta emas, ming bitta! – dedi, – hozir tugab qolgan shamday lipillab yonayotgan joni basharti so'ngan taqdirda ham, qolgan mingtasini yoqib keyin so'nadi. Mana shu ishonch Masturaga o'limni yo'latmaydi.

Mirrahimov uzoq jim qolganidan keyin yana birdan:

– Eri-chi, eri? – dedi, – bu yigitning ham raftoridan, yigitlik umri ming bitta-yu, shundan bittaginasini Masturaga qurbon qilyapti.

Ertasiga Mastura haqida yana bir ko'ngilsiz gap eshitdik: bechoraning tomog'idan hech narsa o'tmasligi ustiga qorniga tez-tez suv to'planar ekan...

Kunlar o'tib hammamiz tarqaldik. Mirrahimov o'zining MTSiga, Hoji aka kurortga ketdi.

Oradan bir qancha vaqt o'tgandan keyin shu tomonga yo'lim tushdi-yu, kasalxonani bosib o'tolmadim; kirib tanish hamshiradan so'rasam, Mastura bir soatdan keyin operatsiyaga yotar ekan. Doktorlar operatsiya stolidan turolmaydi, deb besh oydan beri uning ra'yini qaytarib kelishar ekan, oxiri bo'lmabdi – Mastura o'lsam tovonim yo'q, deb tilxat beribdi.

Kirib ko'ray desam doktor ijizat bermadi. Mening yo'qlab kelganimni ko'rsa, dalda bo'ladigan biron so'z aytsam, zoraki darmon bo'lsa, deb kutdim.

Vaqt-soati yetganda Masturani hamshira bilan Akramjon ikki tomondan suyab olib chiqishdi. Lekin eshikdan chiqishi bilanoq Mastura ikkovi-ni ikki tomonga itarib o'zi yurdi; bardam qadam tashlab, operatsiya zalining eshigini o'zi ochib kirib ketdi. Akramjon butun diqqati xotinida bo'lgani uchun, meni payqamadi. Mastura esa menga bir qaradi-yu, tanimadi, shekilli, indamadi.

Operatsiyaga doktorlarning ko'ngli chopmagani, xastaning holi o'zimga ma'lum bo'lgani, Masturaning o'limning yuziga bunchalik tik qaragani qorong'ida qo'rqan kishi ashula aytganidek emasmikin, degan gap ko'nglimdan o'tgani uchun operatsiyaning natijasini kutmadim, kechqurun kasalxonaga telefon qilmoqchi bo'lganimda, rostini aytsam, telefon trubkasini dadil ololmadim,

yo'q, xayriyat, Mastura operatsiyadan bardam turibdi. Shunaqa deyishdi.

Shundan keyin men uzoq safarga ketdim-u, Masturaning taqdiridan bexabar bo'ldim, lekin uni tez-tez eslar edim; bu toqati toq, joni temirday insonning tuzalib ketishini, yashashini, uzoq umr ko'rishini uning o'zidan ham ko'proq tilar edim. Shuning uchun oradan uch yil o'tgach, Akramjonni bir begona xotin bilan ko'rganimda alamimdan dod deb yuborayozdim.

Paxta bayrami hech qayerda Mirzacho'ldagidek qiziq o'tmasa kerak, chunki bu yerga respublikaning turli viloyatlaridan kelgan odamlar o'z viloyatining ashulasini, o'yinini ham olib kelgan deyishadi.

Paxta bayramini yor-jo'ralar bilan Guliston tumani o'tkazdik.

Akramjonni boya aytganim xotin bilan shu yerda, Guliston tumani markazining chiqaverishida ko'rdim. O'rta bo'yli, xushqomat vujudidan yoshlik kuchi va g'ayrati yog'ilib turgan qop-qora juvon otda olma yeb, yo'l bo'yida turar, Akramjon o'z otining ayilini qayta bog'lamoqda edi. Akramjon meni ko'rib qoldi-yu, juvonga bir nima dedi. Juvon darrov otdan tushdi. Ikkovi yugurib keldi. Ikkovi ham men bilan juda eski qadrdonday so'rashdi. Biroq men, harchand qilsam ham, palatadan chiqib operatsiya zaliga kirib ketayotgan Mastura ko'z o'ngimdan ketmay, bular bilan samimiy ko'rish olmadim: Akramjonni bir nav quchoqlagan bo'ldim, juvonga esa qo'limning uchini berdim.

Juvon:

– Amaki, meni tanimadingizmi? – dedi va xurjundan ikkita olma olib, birini menga berdi.

– Qayerdadir ko'rganday bo'laman, lekin...

Juvon qo'lidagi olmani ustma-ust bir necha martaba tishladi va chala chaynab yutdi.

– Endi ham tanimadingizmi? – dedi.

Tanidim! Faqat ko'zidan tanidim! Kulimsirab, olamga tabassum sohib turgan bu juvon o'sha Mastura edi. Men nima deyishimni bilmay:

– Bu yoqda nima qilib yuribsiz? – dedim.

Mastura kuldi.

– Kuchimni, g'ayratimni to'la-to'kis ishga solib yuribman, – dedi.

– Operatsiyaga kirib ketayotganingizda men yo'lakda turgan edim, hayajonda bo'lsangiz kerak, tanimadingiz...

– Yo'q, amaki, – dedi Mastura biroz xijolat bo'lib, – kechirasiz, atayin so'rashmagan edim... So'rashsam, menga tasalli berar edingiz... O'sha tobda menga tassalli berib aytilgan har bir so'z ishonchimga raxna, ko'nglinga g'ulg'ula solishi mumkin edi.

Uzoq suhbatlashdik. Er-xotin otlarini yetaklab, meni talay yergacha kuzatib qo'yishdi: so'ng xayrlashib, cho'l tomonga ot qo'yib ketishdi.

Men sahroda lochinday uchib ketayotgan Mastura bilan Akramjonga uzoq qarab qoldim.

Ikkovi ufqqa yetganda, biri orqaga qaytdi, hayal o'tmay yetib keldi.

Bu Mastura ekan, yo'ldan bir necha qadam narida turib:

– Amaki, Hoji akamga salom ayting, – dedi va ufqda kutib turgan Akramjonga tomon ot qo'yib ketdi.

Shaharga qaytganimizdan keyin Masturaning omonatini topshirish uchun Hoji akani topdim, lekin salomini topshirolmadim: Hoji aka bechora qazo qilgan ekan.

MAHALLA

*Inson bilan tirikdir inson,
Muhabbatda hayotning boshi,
Odamzodga baxsh etadi jon,
Odamlarning mehr quyoshi.*

Erkin Vohidov

Rohat buvi kattakon qora pechkaning eshigini ochib oyog'ini tovlayotgan edi, deraza ostida ko'zoynak taqib nevarasining yirtilgan kitobini yelimlayotgan choli urishib berdi:

– Seni pechkaga o'rgatib bo'lmadi-bo'lmadi... Nima, polni o'yib, sandal qilib beraymi?! Pechka deganning eshigini ochdingmi, ko'mir osmonni isitadi deyaver!..

Rohat buvi pechkaning eshigini yopdi, borib divanga cho'zildi. Uy sovuq bo'lmasa ham, bir necha kundan beri uning eti uchar, oyog'i sovqotar, og'rir edi.

Kampir shu yotganicha ertasiga ham turgisi kelmadi, indiniga turolmadi, uchinchi kuni yuragi birpas qattiq urib turdi-yu, birdan bo'shashib, o'ldi-qoldi.

Hikmat buva nima bo'lganini bilolmay ko'zi bilan ko'rib turganini aqliga sig'dirolmay, garang bir ahvolda turib qoldi; o'g'li, kelini, uch nevarasi kirib yig'i boshlagandagina o'ziga kelib, titroqli nafas bilan shivirladi: «E xudo, nima qilib qo'yding, bisotingda menga atagan yana qanaqa kulfatla-

ring bor, to'k, boshimga hammasini birdan to'ka qol!»

Ellik uch yil! Ellik uch yildan beri bir dasturxon-
dan tuz tatigan, bir ko'rpani bosgan, birga kulgan,
birga yig'lagan; ellik uch yildan beri mushukcha-
day bir-biriga suykanib, bir-birini yalab, og'ritmay
tishlab, yiqitib, yiqilib berib, piypalashib o'ynagan;
ellik uch yildan beri mehr atalmish ulkan tuyg'u
rishtasini pilla qurtiday bir maromda asta-sekin
chuvib, bir-birining qalbini o'rab-chulg'ab kel-
gan...

Hamma rasm-rusm joyiga yetkazilgandan keyin
odamlar tobutni ko'targanda shu rishta birdan
tortildi-yu, go'yo Hikmat buvaning yurak-bag'rini
sug'urib oldi. Chol o'kirib yubordi.

Kampirni birpasda yerga topshirib qaytishdi.
Ko'ngil so'ragani yana butun mahalla kirdi. Hik-
mat buva kasal musichaday bir chekkada qu-
nishib o'tirar, aftidan, endi uning uchun olamda
hech kim, hech narsa qolmagan edi.

Shundoq Hikmat buva hafta o'tar-o'tmas bir
hovuch suyak bo'ldi-qoldi. Chol cho'zilib yotgan-
da uning o'likmi-tirikmi ekanini bilish qiyin, lekin
kampiri oyog'ini pechkaning o'tiga tovlayotganda
urishib bergani esiga tushsa, arslonday o'kirar,
o'zini u yoqdan bu yoqqa otar edi.

Uyda uni yolg'iz qo'ymaslikka harakat qilishar
edi. Kichkina nevarasi hamma o'yinchoqlarini
uning uyiga kirgizib qo'ydi, bog'chadan kelgani-
dan keyin shu yerga kirib o'ynaydigan bo'ldi. Kat-
ta nevarasi har kuni uni necha marta xilma-xil
qilib suratga ola berdi. O'g'li uni avtomobilga solib
bir necha marta shaharni aylantirdi. Chol xur-
sand bo'lish o'rniga: «Onang borida shu ishni qil-

mading», deb do'ng'illadi. Kelini unga magnitofon keltirib berdi. Chol magnitofon bilan birpas ovundi-yu, keyin ko'ziga yosh olib: «Qizim, shu narsani ilgariroq topib kelganingda kampirni gapirtirib yozib olar ekanman», dedi...

Bir kuni qattiq yomg'ir yog'ib, qishdan qolgan qorni eritib yubordi. Ayvonda ustunga suyanib yomg'ir suvining vaqirlashini tomosha qilib turgan cholning ko'zi tandirdan narida yotgan bir poy eski kalishga tushib qoldi. Kampir bir oyog'i og'rib shishganda shu kalishning jag'ini kesib kiygan edi. Chol borib kalishni oldi, avaylab art-di, uyga olib kirdi. Chol uchun kampir go'yo qaytadan o'ldi. U kechgacha yig'ladi. Kechqurun o'g'li bilan kelini ishdan kelganda «Kampir bechorani doktorga durustroq ko'rsatmadilaring», deb xarxasha qildi.

Hikmat buva kechalari uxlamas, dori ichib uxlasa ham yarim kechasi uyg'onib tong otguncha o'tirib chiqar, uydagi hamma narsa unga kampirini, yolg'iz qolganini eslatar, har bir tovush o'lim bo'lib uning miya qopqog'ini chertar edi.

Chol tugab borayotganini ko'rib, o'g'li bilan kelini tashvishga tushib qoldi.

Bir kuni ertalab chol yo'qolib qoldi. Qidirilgan joy qolmadi: yor-do'st, tanish-bilish, qarindosh-urug', hatto tezyordam kasalxonasidan ham xabar olindi, militsiyaga murojaat qilindi. Hamma yoq qidirilibdi-yu, qabristondan xabar olinmabdi, chol qabristonda ekan. Hikmat buva qabristonga tez-tez borib, kampirning boshida bir soat-yarim soat o'tirib kelar, lekin bunaqa qolib ketadigan odati yo'q edi. Chol bu safar borganida kampirning qabrini ziyorat qilish u yoqda qolib, uning yonidan

o'ziga go'r qazitdi, mudir va go'rkovlar harchand unashmasa ham qo'ymadi, janjallashdi.

Chol kun og'ganda ado-yu tamom bo'lib qaytdi. Kimdir uni avtobusdan tushirib yo'lkaga chiqarib qo'ydi. Cholning zo'rg'a qadam bosib kelayotgani ni ko'rgan muyulishdagi cho'tkachi yugurib borib uni olib keldi va qo'liga bir piyola choy berdi.

– Xafa bo'lmay yuribsizmi, otaxon... Kampir onam alomat ayol edilar... Siz o'sha kuni o'zingiz bilan o'zingiz ovora bo'lib ta'ziyaga kelgan odamlarni payqamadingiz. Ana odam-u... Mahallaga sig'may ketdi! Mahallamizning ko'chasi bir metr cho'kdi!.. Kampir onam dunyoga kelib odam ekan ekanlar. Dunyoga kelgan odam avvalboshi odam ekishi kerak ekan. Men ibrat oldim...

Issiq choymi yo cho'tkachining gaplarimi cholga ancha mador bo'ldi.

– Ha, – dedi chol biroz g'urur bilan, – haligacha odam keladi... Ishxonasi ham shuncha yildan beri esidan chiqarmagan ekan.

Cholning paydo bo'lganidan xabar topgan uy ichi, qo'ni-qo'shni, chuvullashib kelib cholni o'rtaga olishdi. Birov dashnom bergan, birov bo'g'ilgan, birov suyungan...

Bular cholni o'rtaga olib chuvullashib ketayotganda yo'l bo'yida turgan shu mahallalik vrach voqeani eshitib choldan koyingan bo'ldi, keyin unga razm soldi-yu, kampirdan gap ochdi:

– Onaxonimiz ta'rifga sig'maydigan ayol edilar, shuncha odam bekorga kelgani yo'q! Lekin, otaxon, mahallamizga biron sakkiz chelakli bitta samovar kerak ekan, o'sha kuni juda-juda bilindi. Mahalladan pul yig'sak, xonadonga necha puldan tushadi?

Cholning hamiyati qo'zg'ab ketdi.

– O‘g‘lim bilan kelinimning bitta samovarga kuchi yetib qolar, – dedi.

Vrach undan shu gapni kutgan ekanmi, jilmayib qo‘ydi.

Chol go‘rini qazitib qo‘yib, endi bu yerga samovar olgani emas, yotib o‘lgani kelgan bo‘lsa ham o‘g‘li bilan kelini nomidan mahallaga kattalik qilib qo‘yganidan keyin bu to‘g‘rida o‘ylashga majbur bo‘ldi – o‘g‘lidan pul oldi, samovar qidirishga kirishdi. Biroq o‘shanaqa samovarni topishdan ko‘ra kondan mis qazib, samovar yasash osonroq ekan: cholning bormagan magazini, yalinmagan magazin mudiri qolmadi. O‘g‘li bilan kelini uning yelib-yugurishiga, unda shuncha kuch qayoqdan paydo bo‘lganiga hayron edi.

Nihoyat, mahalladagi mansabdorlar yordami bilan samovar topildi, mahalla qo‘mitasi dalolatnoma bilan qabul qilib oldi, umumiy majlisda rais Hikmat buvaga rahmatlar aytdi, hamma chapak chaldi.

Shu majlisda yana bir masala ko‘tarildi: mahallada har kuni bo‘lmasa ham, haftada ikki-uch marta to‘y-ma‘raka, tug‘ilgan kun va boshqa marosimlar bo‘lib turadi, kim marosim o‘tkazadigan bo‘lsa uyma-uy yurib idish-tovoq, dasturxon va boshqa narsalar tilaydi, qo‘mita mahalladan pul yig‘ib biron yuz ellik kishilik mahalla ro‘zg‘ori tashkil qilsa bo‘lmaydimi?

Bu taklifni hamma olqishladi, buning mutasaddisi kim bo‘ladi, degan savolga hamma qiy-chuv ko‘tarib yana Hikmat buvani ko‘rsatdi. Hikmat buva unamasdan qarshi so‘z aytgani o‘rnidan turgan edi, shuncha odam chapak chalib, ko‘ziga qarab turganini ko‘rib indayolmadi.

Mahalla necha xonadon? Bularning hammasi cholni ayab pulni keltirib bera qolsa ekan! Bu xonadonlardan ko'piga kirish kerak, koshki bir kirganda pulni bera qolsa ekan: biri ertaga keling deydi, biri falonchi muncha berganda men nega shuncha berar ekanman, deb xarxasha qiladi, biri majlisda angrayib o'tirib gapga yaxshi tushunmagan, unga tushuntirish kerak bo'ladi...

Chol har kuni ertalabdan xonadondan xonadonga, bor pulga bir nima olib qolish uchun magazindan magazinga, arz-dod qilgani idoradan idoraga yugurar, shu orada fursat topib ba'zan kampirning mozoriga ham borib kelardi.

Chol, nihoyat, mahalla ro'zg'orini to'la-to'kis qilib maktab omboriga qamab oldi. Biroq ro'zg'orni but qilishdan ham ko'ra uni asrash qiyinroq bo'ldi: ba'zi odamlar narsani olib vaqtida qaytarishmaydi; ba'zilar, masalan, jo'mragi uchgan choynak, sigaretdan kuygan dasturxon, lattasiga allanima balo to'kilgan kursi, sanchig'i qayrilgan sanchqi va hokazo qaytarishadi, yana «O'zi shunaqa edi», deb janjal qilishadi. Yo'q, xayriyat, sal kunda odamlar insofga kelishdi, cholning ishi yengil bo'lib qoldi.

Bahor keldi. Shaharda daraxt o'tqazish kampaniyasi boshlanib ketdi. Shu munosabat bilan gazeta maqola berib, o'tgan yil bahorda qaysi mahallalar rejani to'ldirmay qolganini, qaysi mahallalar bu ishda namuna ko'rsatganini aytib, ilg'or mahallalar qatoriga «Yangi mahalla»ni ham qo'shibdi. Buni cholga nevarasi ko'rsatib kuldi, chunki o'tqazilgan daraxtlarning ko'pgina qismi tutmagan edi. Chol chiqib mahallani aylandi, daraxtlarni ko'zdan kechirdi. O'tgan yil bahorda jami bir ming yetti yuz oltmish besh tup ko'chat o'tqazilgan bo'lib, bundan

faqat sakkiz yuz oltitasi tutgan, tutgan daraxtlardan yigirma ikki tupi singan, sakkiz tup sassiq, mo'rt va umri qisqa daraxtlar ekan. Chol bu ma'lumotni olib to'g'ri tahririyatga bordi, avval tortinibroq gapirdi, gapi o'tganini payqagach, shovqin soldi. Gazeta ertagi sonida «Yangi mahalla» haqida noto'g'ri ma'lumot bergan muxbiriga jazo berganini aytdi va muxbirni aldagan mahalla qo'mitasining kotibiga dashnom berdi va shu bilan birga gazetaning xatosini ko'rsatgan Hikmat buva Normatovga tashakkur bildirdi.

Hikmat buva shu kuni burchakdagi cho'tkachiga mahsisini yog'latib, «mahallamiz sharmanda bo'lgani» haqida uning intihosiz javrashiga quloq solib o'tirgan edi, shu asnoda o'sha yolg'onchi kotib o'tib qoldi va cholni ko'rib o'shqirdi:

– Hu o'sha... O'zimiz to'g'rilar edik-ku, senga nima, bir oyog'ing go'rda!

Chol sekin burilib qaradi.

– Mening bir oyog'im go'rda, sening ikkala oyog'ing to'rdami? Unaqa demagin, bolam, kim oldin o'lishini bilib bo'lmaydi...

Chol yana bir nima demoqchi edi, o'ziga go'r qazitib qo'rganini eslab dami ichiga tushib ketdi. Kotib jahl bilan qo'l siltab jo'nadi. Chol qo'llarini orqasiga qilib boshini quyi solib uyiga tomon bita-bitta qadam tashlab borar ekan, o'ylar edi: «Bu bola go'r qazdirib qo'yganimni eshitganmikan? Yo'q, eshitgan emas, lekin eshitishi mumkin...»

Chol jadallab uyga keldi va o'tirib xat yozdi: «*Qabriston mudiri va go'rkovlariga yozib ma'lum qilamanki, qari baqaterak ostidagi mening nomimga qazilgan go'rni qabriston idorasiga topshiraman, azbaroyi foydalanish uchun.*»

Hikmat buva xatni nevarasidan berib yubordi.

MUNDARIJA

Hikoyalarning jozib olami.....	3
Tomoshabog‘.....	6
Anor	9
Bemor.....	15
O‘g‘ri.....	18
Millatchilar	22
Dahshat	27
San‘atkor.....	37
Adabiyot muallimi	40
O‘jar	44
Munofiq.....	50
Ayb kimda	55
Ikki yorti – bir butun	59
Asror bobo.....	63
Ko‘k konvert	81
Kampirlar sim qoqdi	86
Beshik.....	92
Kartina	98
Ming bir jon	111
Mahalla	120

Adabiy-badiiy nashr

ABDULLA QAHHOR

ADABIYOT MUALLIMI

Hikoyalar

«**Ziyo nashr**» nashriyoti

Toshkent – 2019

Muharrir	<i>Abdurahmon Jo'rayev</i>
Badiiy muharrir	<i>Bahodir Ibrohimov</i>
Musahhih	<i>Oybek Haydarov</i>
Sahifalovchi	<i>Surayyo Sunnatullayeva</i>

Nashriyot litsenziyasi AA № 0008, 27.03.2019
18.10.2019 da bosishga ruxsat etildi. Qog'oz bichimi 84x108^{1/32}.
Ofset qog'oz. «Bookman Old Style» garniturasida ofset usulida
bosildi. Shartli bosma tabog'i 8,4. Nashriyot-hisob tabog'i 8,53.
Adadi 5000. Shartnoma № 08–19.
Buyurtma raqami 991.

„Ziyo nashr“

Mas'uliyati cheklangan jamiyat

Toshkent shahri, Uchtepa tumani, 23-mavze, 42-uy.

«Credo Print» MChJ
Kitob fabrikasida chop etildi
Toshkent sh., Bog'ishamol k. 160.
Tel.: 71 234-44-01/05
www.credoprint.uz